

Gelderland voor het Gelderland werd

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijnsden

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Mieke Smit (voorzitter)
Joseph Fleuren
Stephan Mols

GELDERLAND in de prehistorie

VOORWOORD – Verhaal van Gelderland	8
INTRODUCTIE – Verhaal van Gelderland	10
INLEIDING – Gelderland voor het Gelderland werd	16
1 / De kiem van een provincie tot 4900 v.Chr.	19
2 / Naar een agrarisch bestaan 4900-1100 v.Chr.	53
3 / Gelderland vult zich 1100-19 v.Chr.	97
4 / De Romeinen komen eerste eeuw	139
5 / Bloeitijd van Romeins Gelderland tweede eeuw	177
6 / Germanisering van de samenleving eerste-vijfde eeuw	213
7 / Aan de rand van de Merovingische wereld 450-750	241
8 / Het Karolingische en Ottoonse Rijk 750-1025	303
TERUGBLIK – Gelderland voor het Gelderland werd	370
Noten	377
Literatuur	386
Verantwoording	405
Registers	407

GELDERLAND in de prehistorie

ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

1 / De kiem van een provincie tot 4900 v.Chr.	19	
2 / Naar een agrarisch bestaan 4900-1100 v.Chr.	53	
3 / Gelderland vult zich 1100-19 v.Chr.	97	

GELDERLAND in de Romeinse tijd

PAUL VAN DER HEIJDEN

4 / De Romeinen komen eerste eeuw	139
5 / Bloeitijd van Romeins Gelderland tweede eeuw	177
6 / Germanisering van de samenleving eerste-vijfde eeuw	213

GELDERLAND in de vroege middeleeuwen

JOEP HENDRIKS
MICHEL GROOTHEDDE

7 / Aan de rand van de Merovingische wereld 450-750	241
8 / Het Karolingische en Ottoonse Rijk 750-1025	303

Met medewerking van
NICO W. WILLEMSE
ARJAN DEN BRAVEN

TERUGBLIK – Gelderland voor het Gelderland werd	370
Noten	377
Literatuur	386
Verantwoording	405
Registers	407

1 / De kiem van een provincie

tot 4900 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

2 / Naar een agrarisch bestaan

4900-1100 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

3 / Gelderland vult zich

1100-19 v.Chr.
ROY VAN BEEK
PETER VAN DEN BROEKE
NICO W. WILLEMSE

GELDERLAND KRIJGT VORM 2I

Gelderland in lang vervlogen tijden 21 / Orde in de chaos 24 /
Fossiele leefwerelden 25 / De vroegste bewoners 27 / IJs en weder dienende 31 /
Gelderland aan zee 33 / Een deken van zand 36

EEN MOBIEL BESTAAN: JAGER-VERZAMELAARS 37

(TOT 4900 V.CHR.)

We noemen ze neanderthalers 37 / IJstijdjagers in Gelderland 38 /
Begin van het bostijdperk 43 / Zwerven door bossen en moerassen 45

BEGINNENDE LANDBOUWERS 53

(4900-2800 V.CHR.)

Land van Rijn en Maas 53 / Een trage transitie 57 / Risicospreiders tussen de rivieren 59 / De vroegste boeren op het zand 64 / Nieuwkomers uit het oosten 67

GEVESTIGDE BOEREN EN METAALBEWERKERS 69

(2800-1100 v.CHR.)

Erven zwerven door het land 69 / Dodenlandschappen op het zand 73 /
Burgers op archeologenpad 74 / Grafheuvels in het Rivierengebied 82 /
De spirituele dimensie van het landschap 84 / Kopersmeden en handelaren 91

RAATAKKERS EN URNENVELDEN 97

(DE ZANDGRONDEN 1100-19 V.CHR.)

Aanzet tot de eerste dorpjes 97 / Akkerland zo ver het oog reikt 100 /
Urnenvelden: verenigd in het graf 105 / Halsringen in het moeras 110 /
De ijzertijd zonder Gelders ijzer 113

ELITES EN STRIJDGEOWOEL 115

(HET RIVIERENGEBIED 1100-19 V.CHR.)

Betuwse klei 115 / Een zelfvoorzienend bestaan 116 / Verscheidenheid in het
grafritueel 121 / Een excentrieke Betuwenaar uit de ijzertijd 124 / Sociale tweedeling
rond de Waal 128 / Afname van rituele deposities 131 / Een mysterieuze reiziger 132 /
Het turbulente einde van de prehistorie 134

4 / De Romeinen komen
eerste eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

5 / Bloeitijd van
Romeins Gelderland
tweede eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

6 / Germanisering van
de samenleving
eerste-vijfde eeuw
PAUL VAN DER HEIJDEN

DE EERSTE ROMEINSE VOETSTAPPEN 141
Een aanzwellende zuidenwind 141 / Het strategisch landschap 146

ONTSTAAN VAN DE LIMES 150
De sprong naar Brittannië 150 / Een keten van forten 150 /
Logistiek in het achterland 154 / Een diverse bevolking 157 /
De eerste Gelderlander met een naam 158

DE PROVINCIE NEDER-GERMANIË 163
De Bataafse Opstand 163 / Het Tiende Legioen 167 / Beroemd maar onbekend 168 /
Infrastructuur: ruggengraat van het rijk 173

TRIOMF VAN DE STAD 177
Stedelijke cultuur en burgerschap 177 / Ulpia Noviomagus 179

MOBILITEIT EN DYNAMIEK 183
Motor voor ontwikkeling 183 / Een nieuw cultureel universum 186

ONDERTUSSEN OP HET PLATTELAND 190
Bataafse boeren 190 / Een bitter familiedrama 192 / Een variëteit aan villa's 195 /
Uitingen van religie 199

CRISIS IN HET RIJK 204
Stapeling van problemen 204 / Nieuwe versterkingen 207

TEN NOORDEN VAN DE RIJN 213
Culturele verschillen 213 / De limes als scheidslijn 216

CRISIS VAN DE DERDE EEUW 221
Leegloop van het platteland 221 / Een 'Bataafse' tegenkeizer? 224 /
Het Gallische Rijk 225

FRANKISERING VAN DE SAMENLEVING 226
Herstel van het Romeins gezag 226 / Een rijke dame in een sarcofaag 230 /
Overname door de Franken 232 / Naar een nieuwe tijd 237

7 / Aan de rand van de
Merovingische wereld
450-750
JOEP HENDRIKS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE
NICO W. WILLEMSE
ARJAN DEN BRAVEN

8 / Het Karolingische en
Ottoonse Rijk
750-1025
MICHEL GROOTHEDDE

HET LANDSCHAP VERANDERT 243
Het Rivierengebied in beweging 245 / De geboorte van de Gelderse IJssel 247 /
Verschuivende woonplaatsen 249

DE FRANKISCHE WERELD ONTLUIKT 252
Strijd om de Romeinse erfenis 252 / Rooftocht over de Rijn 256 / Nieuwe mensen en
gebruiken 257 / Het verhaal van een kies 260 / Gestage groei op het platteland 262 /
Boeren, soldaten of elite? 267

TUSSEN NOORD EN ZUID 275
Merovingers en Pippiniden 275 / Nijmegen als bruggenhoofd 278 /
Bijzondere graven van vreemdelingen? 281 / Het zandige achterland 285 /
Kunstenaar en archeoloog 292 / Bedrijvige burenen: de Friese handel 295

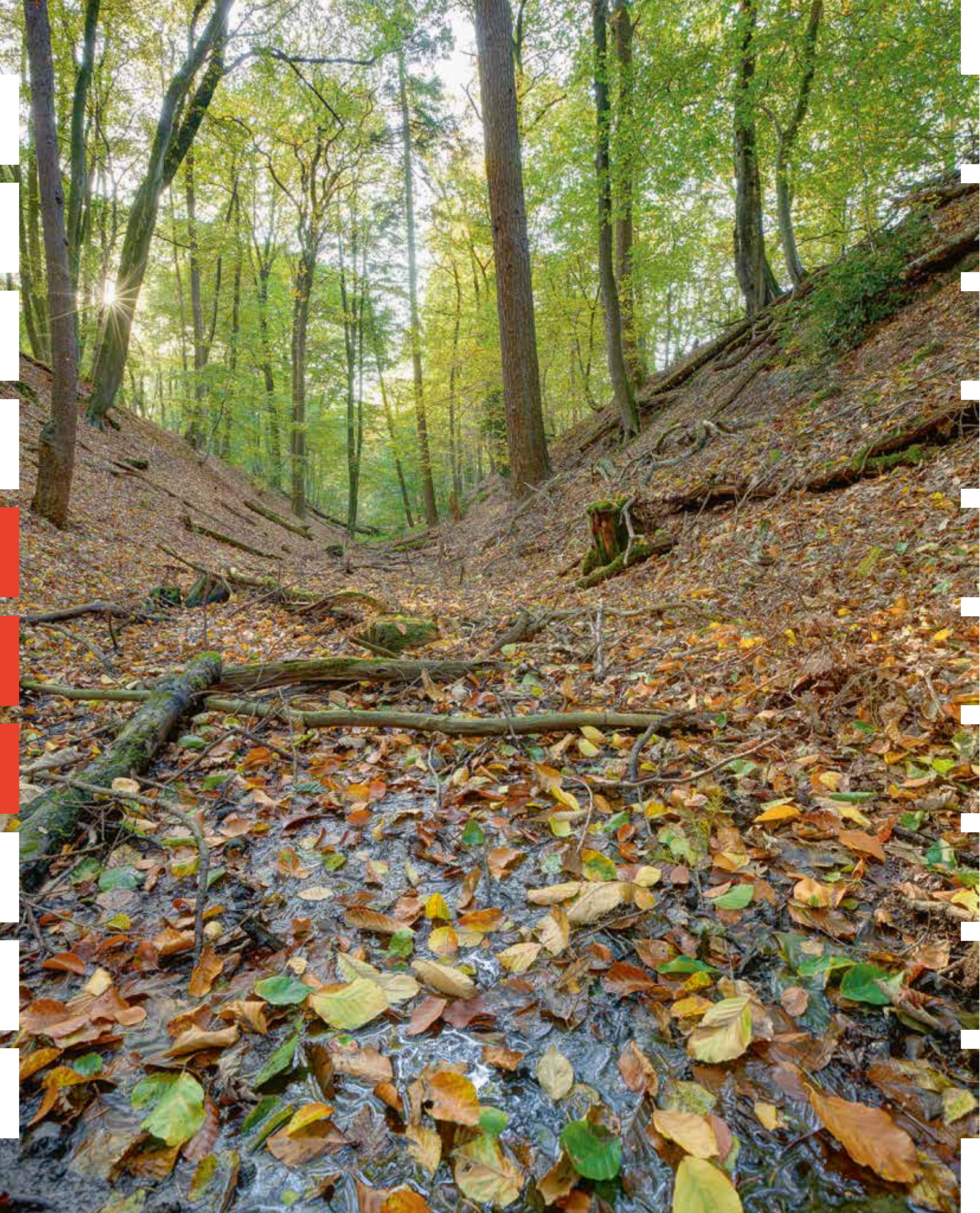
DE PERIFERIE KOMT TOT BLOEI 297
Hofmeiers en missionarissen 297 / Op de drempel van een nieuw rijk 299

VEROVERING, KERSTENING EN LANDINRICHTING 303
De Karolingische periode 303 / De ligging van het Gelderse land 305 /
De Saksenoorlogen 306 / Kerstening in Gelderland 308 / Het domeinstelsel 311 /
Nederzettingen op het platteland 313 / Veluws en Achterhoeks ijzer 318

GEZAG, BESTUUR EN HANDEL 324
Koningen, graven en hertogen 324 / De palts van Karel de Grote 325 / Handelsroutes
en handelsplaatsen 333 / Een alternatieve kijk op vroegmiddeleeuws Gelderland 334 /
Tiel, eigenzinnige handelsplaats 337 / Lotharingen en het Duitse rijk 340 /
Hamaland en de graven 342

DE VIKINGEN 346
De aanval op Zutphen 346 / Godfried de Zeekoning 349 / De oorsprong van de naam
Gelre 352 / De strijd tegen de Vikingen 353 / De ringwalburg Zutphen 355 /
De militaire organisatie 355

HET EINDE VAN EEN MILLENNIUM 358
Nieuwe ontginningen 358 / Rivaliteit in steen en aarde 361 / Teisterbant 364 /
Balderik en Adela van Hamaland 365

GELDERLAND in de Romeinse tijd

De Romeinse tijd omspannt een periode van vijf eeuwen en heeft in veel opzichten de basis gelegd voor de huidige westerse beschaving. Dat de Romeinen zich in onze streken vestigden, had vooral te maken met de landschappelijke omstandigheden. Ze zagen al snel de strategische waarde van de uitlopers van de stuwwal bij Nijmegen. Hier verrezen de grootste militaire en stedelijke centra van ons land. In de periode daarna groeide de Rijn uit tot de noordgrens van het Romeinse Rijk, de limes.

Romeins Gelderland ging deel uitmaken van de provincie Neder-Germanië en kreeg een tot dan toe ongekennde bestuurlijke, economische, infrastructurele en culturele impuls. Gedurende de hele Romeinse periode kende het Gelders rivierengebied de hoogste bevolkingsdichtheid van Nederland. Juist hier, in de grenszone van het Romeinse Rijk, ontstond ook de eerste multiculturele samenleving van Noordwest-Europa. Met recht zou je de omgeving van Nijmegen de ‘Randstad van Romeins Nederland’ kunnen noemen.

De Romeinse invloed – strikt afgebakend door de limes – zorgde voor een drastische tweedeling van het latere Gelderse gebied. Waar de maatschappij en het landschap in Zuid-Gelderland een complete transformatie ondergingen, bleef de relatief veel geringere bevolking van de Veluwe en de Achterhoek leven in de ijzertijd. In de loop van de eeuwen draaide de wind echter van het zuiden naar het noorden: het Romeinse centrale gezag verzwakte steeds verder, terwijl de invloed van noordelijke Germaanse/Frankische volkeren toenam. Dit proces van germanisering van de Gelderse samenleving maakte de weg vrij voor een geleidelijke overgang naar de middeleeuwen.

◀ Het Louisedal in Berg en Dal is een van de weinige plekken in Nederland met zichtbare Romeinse sporen – in dit geval een diep uitgegraven geul voor een aquaduct.

5 / BLOEITIJD VAN ROMEINS GELDERLAND

tweede eeuw

TRIOMF VAN DE STAD

■ Stedelijke cultuur en burgerschap

Na de Bataafse Opstand kwam de integratie van Romeinse en lokale cultuur in een stroomversnelling, wat leidde tot een periode van grote bloei. Die viel samen met de inrichting van de nieuwe provincie Neder-Germanië en de verlening van stadsrechten aan Noviomagus. En dat is geen toeval, want de invoering van het stedelijk leven vormde een van de succesfactoren van de Romeinse cultuur.

De Romeinen hebben het fenomeen ‘stad’ niet uitgevonden – steden bestonden al duizenden jaren. De grote Romeinse vernieuwing bestond uit een ver doorgevoerde koppeling van burgerschap met juridische status (zoals het recht op juridische bescherming), maatschappelijk aanzien en bestuurlijke invloed. Het burgerschap groeide uit tot een begerenswaardige status, en was ook overerfbaar. Ook het Romeinse huwelijk was ingebed in dit juridisch-maatschappelijk systeem, waarin bezit en burgerschap veilig konden overgaan op een volgende generatie. Vanaf het prille begin was het Romeinse huwelijk daarom ook monogaam, in tegenstelling

tot het huwelijk in de meeste andere culturen van die tijd.

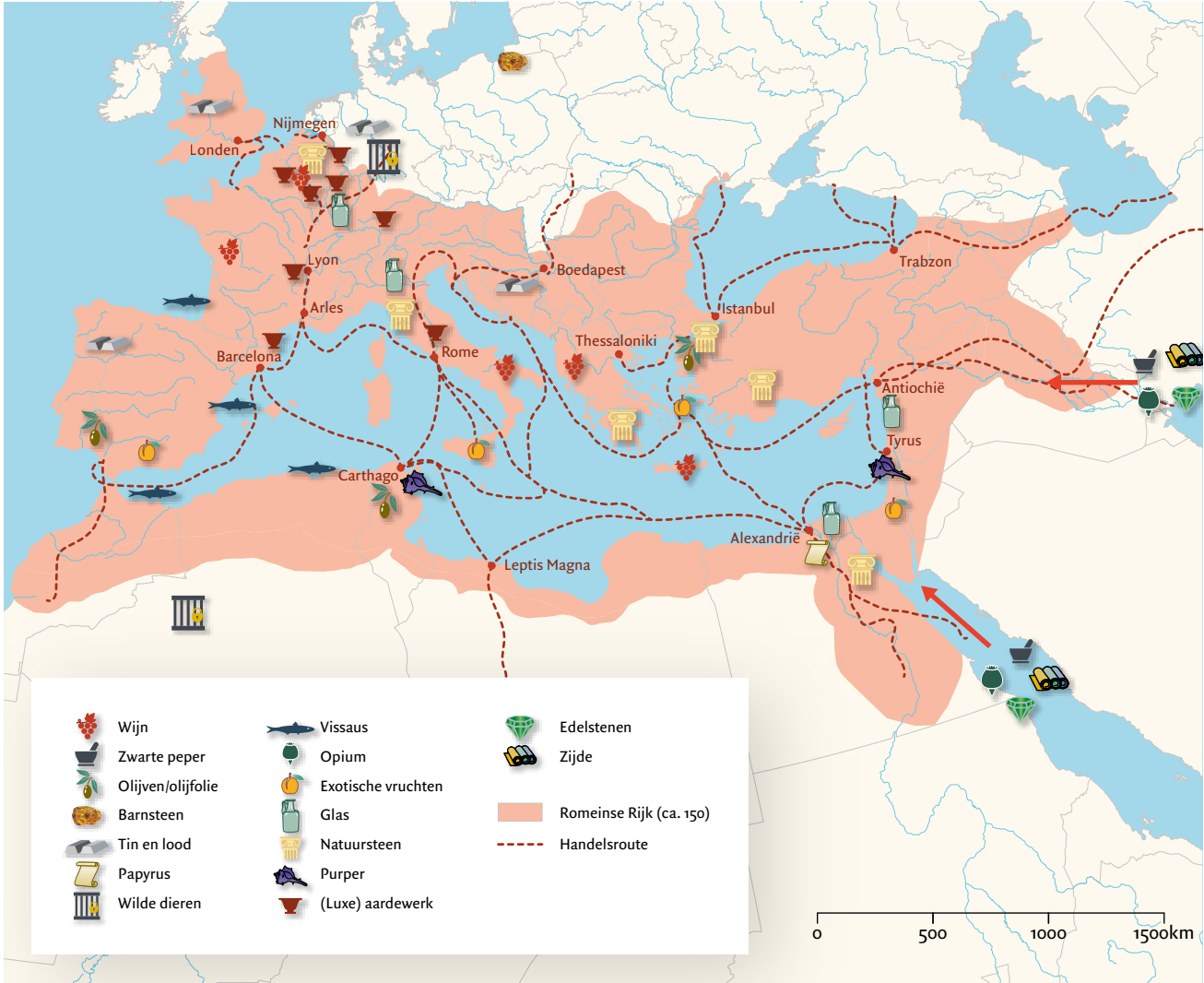
Met de expansie van hun rijk voerden de Romeinen de cultuur van het burgerschap door in andere streken. Bewoners van ingelijfde gebieden konden het burgerschap ‘verdienen’ door goed gedrag of door 25 jaar dienst te nemen in de hulptroepen. Zo raakten ook niet-Italische volkeren juridisch, maatschappelijk, bestuurlijk én cultureel betrokken bij het Romeinse Rijk. Sterker nog: ze gingen er wezenlijk deel van uitmaken.

Om deze alsmaar uitdijende lappendeken van gebieden met nieuwe burgers structuur te geven, tuigden de Romeinen een enorm bestuurlijk en administratief systeem op. Hierin waren ze, zeker voor hun tijd, zeer vooruitstrevend. Ze verdeelden het land in administratief-bestuurlijke eenheden, zoals provincies en civitates (een soort gemeenten). Elke provincie en elke civitas werd bestuurd vanuit een hoofdstad, waarmee het burgerschap ook een centrale plek kreeg. De hoofdstad van de provincie Neder-Germanië was Keulen, waar de gouverneur zetelde – imposante resten van zijn paleisachtige onderkomen zijn (ondergronds) nog altijd te bezoeken.

GELDERLAND IN DE TWEEDE EEUW

Het Rivierengebied is volkomen geïntegreerd in het Romeinse Rijk.

	Legioenplaats (castrum)		Moerasbos of veenkussen
	Fort (castellum)		Duinzand
	Fort (vermoedelijk castellum)		Zandgrond
	Tempel/heiligdom		Stuwwal of plateau
	Vicus		Rivierovale met stroomgordel
	Stedelijke nederzetting		Rivier of beek
	Landelijke nederzetting		Buitenwater
	Marskamp		Huidige provinciegrens
	Villa		Huidige landsgrens
	Steenbakkerij		
	Hoofdweg, zeker		
	Hoofdweg, vermoed		
	B-weg, vermoed		

▲ De herkomst van een aantal goederen die zijn gebruikt in Nijmegen en Xanten.

Romeinse handelaars onderhielden warme contacten met leveranciers uit de gebieden rond de Oostzee (barnsteen) tot aan China (zijde en opium). Die luxeartikelen waren niet voorbehouden aan de elite in Rome. In 2006 kwam bij Cuijk een zilverschat van 140 munten uit de grond, begraven met zeventig zwarte peperkorrels uit India.¹⁴ Opvallend detail: de schat kwam niet uit een villa of legerfort, maar uit een boerderij op het platteland.

De mobiliteit binnen het Romeinse Rijk komt ook goed tot uitdrukking in de carrières van hoge officieren. Bijvoorbeeld die van Claudius Paternus Clementianus. Doordat hij zijn carrière heeft laten

beitelen in een gedenksteen, kan een groot deel van zijn levensloop worden gereconstrueerd. Clementianus was geboren in Beieren, als afstammeling van Keltische bewoners, en doorliep een militaire loopbaan in Neder-Germanië en Dacië (Roemenië). Daarna maakte hij de overstap naar een nog prestigieuzere civiele carrière en werd achtereenvolgens gouverneur van de Romeinse provincies Judea, Sardinië, Africa en Noricum (Oostenrijk). Ook de gouverneur van Neder-Germanië rond 174, Quintus Antistius Adventus, kende een reislustig bestaan. Hij bekleedde topfuncties van Noord-Afrika tot Boven-Germanië, en van Syrië tot Brittannië.¹⁵

▲ Grafsteen uit Nijmegen voor drie leden van de familie Aurelius, afkomstig uit Calahora (Spanje). Twee broers dienden als soldaat in het Tiende Legioen, de ander was handelaar.

Al deze verplaatsingen waren voor de Romeinen een binnenlandse aangelegenheid. Met Romeinse sester tiën kon men terecht op de markt van Londen, maar ook in het theater van Orange, in de haven van Ostia (Rome), op het forum van Palmyra in Syrië en in een winkelstraat in Dougga in Tunesië. De communicatie leverde zelden problemen op: naast de honderden regionale talen en dialecten sprak men in het westen van het rijk Latijn, in het oosten Grieks. Nooit eerder was reizen zo makkelijk en veilig. Niet alleen soldaten, hooggeplaatste officieren, boodschappers, diplomaten en handelaars reisden door het rijk, ook bezochten de allereerste toeristen de mythische plekken van de Griekse oudheid en krasten ze in Egypte hun naam in de toen al eeuwenoude tombes en piramiden.¹⁶

Halverwege de tweede eeuw liet de lofredenaar Aelius Aristides optekenen:

De aardbol draagt geen wapens meer, maar een feestgewaad. Het gebergte is toegankelijk gemaakt, de stromen zijn overbrugd, de woeste streken bewoonbaar geworden. Stad ligt naast stad. Een ongehinderd verkeer verbindt de verste landen. Onzekerheid en gevaar zijn tot legende geworden. De zee is vol sche-

pen, de straten vol mensen en wagens. Iedere nieuwigheid, ieder comfort dringt meteen door tot in de verste uithoeken van het rijk.¹⁷

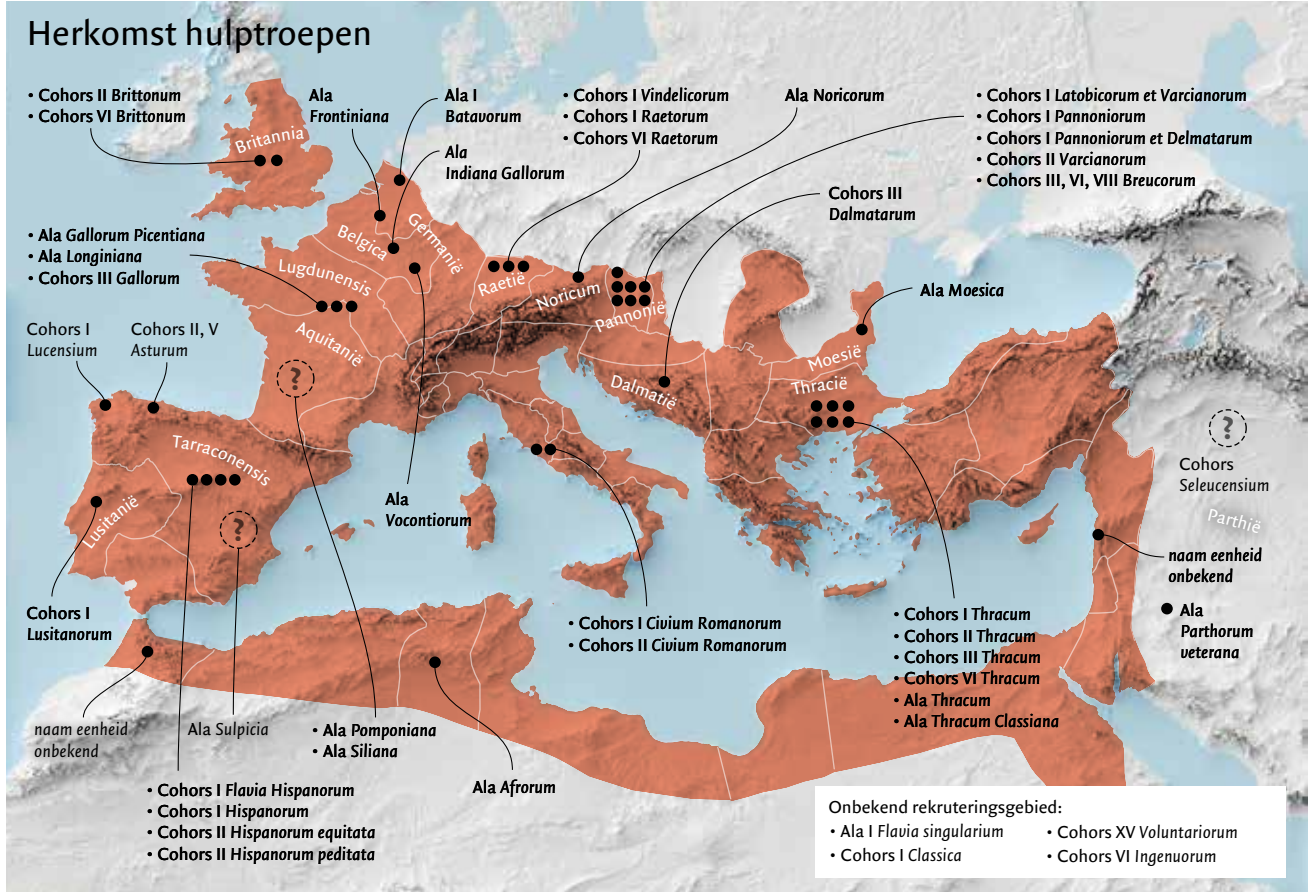
Aristides had niet de bedoeling een historisch statement te maken – zijn lofrede was in eerste instantie bedoeld als vleierij – maar ook met een korreltje zout komen de sterke punten van het Romeinse Rijk nog duidelijk naar voren: infrastructuur, de mogelijkheid om veilig te reizen, mobiliteit en dynamiek.

Wat was nu de rol van de Romeinse limes in dit geheel? Daarover is in de afgelopen twintig jaar veel gediscussieerd. Met de voordracht van de Neder-Germaanse limes als UNESCO-werelderfgoed kreeg ook dat debat volop aandacht. De kern is, kort gezegd, dat het vroegere beeld van de limes als een min of meer hermetisch afgesloten grens is verdrongen door een veel genuanceerdere visie.

Een van de nieuwe zienswijzen is dat de limes uiteindelijk voortkwam uit de Romeinse behoefte aan administratieve duidelijkheid. De Romeinen introduceerden het kadaster in Europa: ze registreerden grondbezit en brachten dat in kaart, zoals enkele teruggevonden reliëfs uit Orange laten zien. Zo'n kadaster had enkele nuttige toepassingen: het hielp bij juridische conflicten en kon dienen voor het opleggen van belastingen. En dat ligt weer in het verlengde van de Romeinse 'uitvinding' van het burgerrecht. Het samengaan van grondbezit, poli-

▲ Kunstwerk van de Leidse kunstenaar Jan Kleingeld 'Tot hier' bij het Gelderse Rijnswijk. Deze landmark aan de oude limes is een ode aan het alfabet dat hier door de Romeinen werd geïntroduceerd.

▲ De herkomst van soldaten uit de hulptroepen die waren gelegerd aan de Neder-Germaanse limes, aan de hand van inscripties en informatie op militaire diploma's. Het is een voorbeeld van de enorme mobiliteit binnen het Romeinse Rijk.

tiel, recht, belasting en economie deed zich op alle niveaus voor. Geen wonder dat de Romeinen ook aan de randen van het rijk liefst een duidelijke formele en fysieke afgrenzing wilden van hun gebied: niet alleen om bewoners aan te geven waar hun administratieve territorium ophield, maar ook om de barbaren daarbuiten in te wijven dat ze niet bij de beschaaft wereld hoorden. Dat deden de Romeinen weliswaar met veel militair machtsvertoon, maar de limes was vooral ook een plaats van handel en ontmoeting. De grens wordt daarom ook steeds vaker gezien als een belangrijke culturele uitwisselingszone.

■ Een nieuw cultureel universum

Niet alleen mensen en goederen verplaatsten zich vaker en sneller dan ooit, de reizigers namen in

hun bagage ook nieuwe ideeën, culturele tradities en religies mee. Die verspreidden zich kriskras door het rijk. Het vermengen van de klassieke Romeinse cultuur met plaatselijke, inheemse culturen wordt 'romanisering' genoemd – een ander sleutelbegrip in de successen van het Romeinse Rijk. Door onderdeel te worden van de Romeinse samenleving konden niet-mediterrane volkeren meeliften op de voordelen van de Romeinse welvaart en cultuur. Enkele voorbeelden: met de draaischijf gemaakt aardewerk, luxegoederen, sieraden, veel nieuwigheden op het menu (olijfolie, wijn, kruiden, fruit, kip), elementaire vormen van hygiëne en medische verzorging, en juridische bescherming. Andersom doken Germaanse en Keltische elementen op in de cultuur van de elite. Dit proces resulteerde in de geboorte van een nieuw cultureel universum onder

Romeins bestuur.¹⁸ Volkeren die deel gingen uitmaken van de Romeinse samenleving, pikten er over het algemeen de elementen uit die het best bij hen pasten. Zo bleven de Bataven wonen in hun woonstalhuizen van hout en leem, maar dronken ze wel uit bekers van Keulse makelij, aten ze van terra sigillata-borden uit Zuid-Frankrijk en gebruikten ze olijfolie uit Spanje. In de praktijk kon 'romanisering' er in de verschillende delen van het rijk dus heel verschillend uitzien.

Eén van de processen die als katalysator werkte voor de vermenging van culturen, was de terugkeer van Bataafse veteranen op het platteland waar ze waren opgegroeid. Na hun diensttijd in het Romeinse leger zwaaiden ze af met het Romeins burgerschap, een militair diploma en een som geld of een lap grond. Sommige veteranen bleven hangen op de plek van detachering, zoals Marcus Ulpius Fronto, wiens militair diploma in Regensburg is teruggevonden. Maar van de meesten wordt verondersteld dat ze terugkeerden naar hun Bataafse geboortegrond, zoals het in 1988 gevonden militair diploma van een Bataafse soldaat uit de buurt van Elst laat zien. Het gaat daarbij om een ruiter van de Ala Batavorum, die het kleinoord ontving in het jaar 98. Zijn naam is helaas niet bekend – dat stukje ontbreekt op het diploma. Het militaire avontuur van de Bataaf begon rond het jaar 74 en hij zal tijdens zijn diensttijd ongetwijfeld verre streken hebben

gezien. Zoals bij de Romeinen gebruikelijk was, vermeldt zijn diploma een indrukwekkende lijst van op dat moment actieve legereenheden in Neder-Germanië: zes ruitereenheden en 25 cohorten.

Vijfentwintig jaar diensttijd in het Romeinse leger maakte van elke Bataafse jongeling een ander mens: de meesten zullen zich zeker nog Bataaf hebben gevoeld, maar in het leger ademde alles de klassieke Romeinse cultuur. De voertaal was Latijn, sommigen leerden er zelfs lezen en schrij-

▲ Militair diploma, gevonden in Elst. De eigenaar was een Bataafse ruiter van de Ala Batavorum, die in 98 terugkeerde naar zijn geboortegrond.

▲ De Rotterdamse ondernemer Gerard Marius Kam richtte in de periode 1919-1922 in Nijmegen het Archeologisch Museum G.M. Kam op. In de vitrines is een eindeloze reeks Romeins aardewerk te zien.

Een bitter familiedrama

Mucronia Marcia

▲ Bijzondere altaarsteen uit Millingen, door Mucronia Marcia gewijd aan haar overleden dochter Rufia Materna. Op dat moment leefden ook Mucronia's man en zoon niet meer.

De naam Mucronia Marcia komt voor op een altaarsteen die eeuwenlang was ingemetseld in de kerk van Millingen aan de Rijn. De Gelderse oudheidkundigen Gisbert Cuper (1644-1716) en Johannes Smetius (1637-1704) maakten er al melding van. In 1837 verkocht de toenmalige Millingse pastoor de steen aan het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Uit de tekst blijkt dat het altaar door Mucronia Marcia is opgericht ter ere van haar overleden dochter Rufia Materna. Lange tijd dachten wetenschappers op basis van de tekst dat ze haar dochter vereerde als een godin. En dat, zo redeneerde men, kon alleen maar als Rufia Materna een Germaanse priesteres was. Zo

kreeg Rufia Materna zelfs enige internationale bekendheid als religieus schakelpunt in het schemergebied tussen verschillende culturen. Het eveneens vermelde 'heilige woud' paste precies in dit beeld.

Onlangs is de interpretatie van de tekst tegen het licht gehouden. Het woord 'dea' in de eerste zin blijkt niet te slaan op dochter Rufia, maar maakt deel uit van een gebruikelijke aanhef voor de godin Bona Dea. De tekst kan dan als volgt gelezen worden: 'Aan (Bona) Dea Domina. (Ter herinnering) aan Rufia Materna heeft Mucronia Marcia een altaar en een heilig woud (lucus) gewijd, waar zij een jaarlijks offer heeft ingesteld op 17 juli en op de verjaardag van haar dochter Materna op 7 oktober en tijdens de Parentalia op 21 februari voor vader en zoon Rufius Similis en voor haar dochter Materna.'

Geen Germaanse priesteres dus, en zelfs het heilig woud komt op losse schroeven te staan, want 'lucus' kan ook 'graftuin' betekenen. Wat vertelt de steen ons dan wel? Allereerst is hij de bittere, persoonlijke getuigenis van een familiedrama: Mucronia Marcia heeft onlangs haar dochter verloren, terwijl haar man en zoon al eerder zijn overleden.

Uit de namen van de betrokkenen kan ook worden afgeleid dat Mucronia Marcia behoorde tot de toplaag van de toenmalige samenleving: ze had het Romeins burgerrecht, schreef in het Latijn en had genoeg geld om een fonds in te stellen om haar overleden gezinsleden te eren. Dat laatste past bij de positie van vrouwen in de Romeinse tijd. Vergeleken met andere samenlevingen in de oudheid waren zij relatief onafhankelijk, zeker op financieel vlak. De naam Mucronia Marcia duidt op een inheemse oorsprong. Haar man Rufius Similis zou een veteraan uit het leger kunnen zijn geweest. Zo markeert de steen een tragische gebeurtenis in een welgestelde, inheems-Romeinse familie aan de rand van het Romeinse Rijk.²⁶

▲ Honden waren in de Romeinse tijd al gewilde huisdieren. In dat licht is de vondst van een hondenschedel met ketting in Hien (Neder-Betuwe) een beetje luguber.

◀ Dakpan met afdrukken van een hondenpoot. De dakpan is gefabriceerd in de ovens van de Holdeurn in Berg en Dal en gebruikt als deel van een afvoergoot in de villa van Ewijk.

vertakte tot in India, en drong de Romeinse mediterrane cultuur via de markt ook door in de regio. De boeren in de nederzetting bij Tiel-Passewaaij maakten vanaf het eind van de eerste eeuw zelf geen aardewerk en kleding meer, ze kochten of ruilden de producten op externe markten, zoals in Noviomagus. Geld werd steeds gebruikelijker als betaalmiddel, en daarmee de monetaire economie, wat een verdere integratie in het rijk betekende. In het begin van de tweede eeuw haalden de boeren vrijwel al hun niet-agrarische consumptiegoederen van buitenaf.²⁷

Voordat het Bataafse platteland ingebed raakte in de wereldeconomie hadden zich daar al op verschillende plaatsen militairen gevestigd. Op grond van vondsten in Medel vermoedt men dat hier een teruggekeerde soldaat woonde die al tijdens de regeerperiode van keizer Augustus in Romeinse dienst is geweest. In Beneden-Leeuwen (ter hoogte van nieuwbouwwijk De Ret) moet in de eerste helft van de eerste eeuw minimaal één veteraan hebben gewoond, waarschijnlijk een Bataafse soldaat uit de hulptroepen die na de diensttijd terugkeerde naar zijn geboortegrond. De nederzetting in Beneden-

Leeuwen zou later uitgroeien tot een villaterrein. Ook op andere plaatsen, zoals in de grote nederzetting van Tiel-Passewaaij, streken Bataafse veteranen neer. Daarop wijzen onder andere talrijke militaire uitrustingstukken en paardentuig.²⁸

Ter hoogte van Huissen is net weer een andere ontwikkeling te zien. Hier lagen vlak bij elkaar twee nederzettingen met grote erven en eenvoudige boerderijen. Ze leken in alles sterk op de rest van het Bataafse platteland, behalve dat de vondsten wijzen op een veel grotere overname van mediterrane gebruiken. Ongetwijfeld heeft dat te maken met de ligging aan de limesweg en de nabijheid van de castella van Arnhem en Loowaard. Ook enkele rijkere graven, waarvan er een wijst op een lid van de regionale elite, zorgen voor een onderscheid met het overige platteland. Deze man zal zeker niet in een van de houten boerderijen hebben gewoond, maar wellicht in een villa.²⁹ Ook in Nijmegen-Noord vonden archeologen op een relatief eenvoudige begraafplaats zo'n uitzonderlijk rijk graf.³⁰

Een andere variatie binnen het nederzettingenpatroon is te vinden in Deest. Hier werd rond het begin van de jaartelling een nederzetting gesticht

Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijnsden

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Fred van Kan (voorzitter)
Aart Noordzij
Bert Thissen

	INLEIDING – Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom	8
Het graafschap GELRE BERT THISSEN JEROEN BENDERS	1 / Geboorte van een graafschap ca. 1025-ca. 1200	11
Met medewerking van MICHEL GROOTHEDDE KRIS BRUSSEN	2 / Ontwikkeling tot regionale grootmacht ca.1200-1288	53
	3 / Van graafschap naar hertogdom 1288-ca. 1343	95
Het hertogdom GELRE RUDOLF BOSCH JOHAN OOSTERMAN	4 / Een centraal vorstendom 1339-1423	139
	5 / Schaakspel om de macht 1423-1492	225
	6 / Tussen strijdlust en berusting 1492-1543	271
	TERUGBLIK – Gelderland als zelfstandig graafschap en hertogdom	320
	Noten	325
	Literatuur	336
	Verantwoording	351
	Registers	353

Het graafschap **GELRE**

1 / Geboorte van een graafschap

ca. 1025-ca. 1200
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE

2 / Ontwikkeling tot regionale grootmacht

ca. 1200-1288
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE

3 / Van graafschap naar hertogdom

1288-ca. 1343
BERT THISSEN
JEROEN BENDERS

Met medewerking van
MICHEL GROOTHEDDE
KRIS BRUSSEN

DE VROEGE GRAVEN VAN GELRE EN ZUTPHEN 13

Het Gelderse grafelijk geslacht 13 / Het Zutphense grafelijk geslacht 16 / Een Gelderse exoot 18 / De stamburchten 19 / Het bezit 21 / Een erfenis van de Hamalanders? 23 / Het 'land' Gelre 26

DE MACHTSPOLITIEKE CONTEXT 27

Keizers en koningen 29 / Koninklijke paltsen 31 / De Saliërs en de Staufen 33 / De bisschoppen van Keulen en Utrecht 36 / Vorstelijk zelfbewustzijn 39

BEVOLKING EN BEWONING 42

Kerken en dorpen 42 / Standen en klassen 46 / Vrijheid of huwelijk? 48

UITBOUW EN CONSOLIDATIE 53

Gelre en zijn burens 53 / Uitbreiding en verdichting 57 / Machtige kastelen 59

HET GRAFELIJK BESTUUR 61

Reizend regeren 61 / Het grafelijk leenhof 65 / Lokaal bestuur 66

STEDEN EN HANDEL 67

Gelderse stadspolitiek 67 / Van hout naar steen 74 / Stedelijke economische ontwikkeling 76 / Handel over lange afstand 77 / De doorvoerhandel 82 / Markten 84

OUDE EN NIEUWE KLOOSTERS 85

Kloosters en kapittels 85 / Grafelijke kloosterstichtingen 87 / Een sterke vrouw 88

TWEE AMBITIEUZE GRAVEN 95

De Slag bij Woeringen 95 / Het Vlaamse pandschap 98 / Insula Dei 100 / Zoon tegen vader 102 / Ambities verwezenlijkt 103 / De hertogstitel 104 / Een Engelse prinses 106

DE ORGANISATIE VAN HET TERRITORIUM 107

De invloed van ridders en steden 107 / De grafelijke raad 109 / De ambtelijke organisatie 111 / Eten of gegeten worden 114 / De grafelijke hofhouding 115 / Landsheerlijke financiën 116 / Een reeks ontginningen 118 / Belasting en krediet 124

EEN SAMENLEVING IN BEWEGING 126

Zelfstandige stadsbesturen 126 / De stedelijke samenleving 129 / Geestelijke en sociale zorg 132 / De dynamiek van het platteland 136

4 / Een centraal vorstendom

1339-1423
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

EEN VERSCHEURD HERTOGDOM 141

Verheffing tot hertogdom 141 / Interne twisten 145 / Een invloedrijke geestelijke aan het hertogelijk hof 150 / De verschrikkingen van de oorlog 151 / De landsheer en de steden 154

EEN AGRARISCHE ECONOMIE 156

Land- en bosbouw op de zandgronden 157 / Akkerbouw en veeteelt in het Rivierengebied 160 / Stad en platteland 162

HANDEL EN WANDEL 163

De rivierhandel 163 / De Hanze 166 / Nijverheid en lokale handel 169 / Een vermogende Arnhemse brouwster 172 / Horigen, ridders en rijken 173 / Buiten de macht, buiten beeld? 176

RUST EN WELVAART 181

Ridderlijk en rusteloos 181 / Bewaker van de ridderlijke rituelen 184 / Hertog tegen wil en dank 185 / Schilders en beeldhouwers 188 / Dienstbare kunst 191 / Trompetters en zangers 193

RELIGIEUS LEVEN: DEVOTIE EN MEMORIE 195

Religieuze gemeenschappen 196 / De loop van het jaar 201 / Bedevaarten 203 / ‘In een ewige memorie’ 206 / Geloofsoverdracht 208 / Geef hun de eeuwige rust 211

LANDSHEER EN STATEN 214

Bestuur en rechtspraak 214 / Medezeggenschap en het verbond van 1418 219 / Dynastieke instabiliteit 222

5 / Schaakspel om de macht

1423-1492
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

HERNIEUWDE STRIID 225

Oplopende spanningen 225 / Zoon tegen vader 228 / Een van de mooiste meisjes van Frankrijk 230 / Hofleven 235 / Stedelijke elites 239

TUSSEN OVERVLOED EN STAGNATIE 241

Economische heroriëntatie 241 / Jaarmarkten en landhandel 243 / Beheersing van de rivieren 247 / Een vijftiende-eeuwse graanhandelaar uit Nijmegen 248 / Inrichting van de stedelijke ruimte 251 / Honger, pest en oorlog 255

HERTOGDOM IN CRISIS 258

Onder Bourgondisch gezag 258 / Strijden om zelfstandigheid 262 / De eerste kronieken van Gelre 266

6 / Tussen strijdlust en berusting

1492-1543
RUDOLF BOSCH
JOHAN OOSTERMAN

EEN LAND VOL HOOP 271

Een eigen hertog 271 / Bevochten onafhankelijkheid 273 / De prijs van vrijheid 279

OORLOG, EXPANSIE EN UITPUTTING 281

Van bezetting naar uitbreiding 281 / Groeiende interne tegenstellingen 286 / Verschuivend economisch zwaartepunt 291

EEN LEVENDIGE STEDELIJKE CULTUUR 296

Scholieren, studenten en geleerden 296 / Beeldsnijders en boekenmakers 302 / Zingen en spelen 308 / Beginnende Reformatie 311

IN EEN GROTER VERBAND 313

Diplomatie, strijd en propaganda 313 / Gelre op de knieën 317 / Terechtgesteld als heks 318

Het hertogdom **GELRE**

Gelre was op het hoogtepunt van zijn macht en aanzien toen het in 1339 een hertogdom werd. Niemand kon voorzien dat er twee eeuwen zouden volgen van interne oorlogen, opvolgingskwesties en bedreigingen van de zelfstandigheid. Ondertussen ontwikkelde Gelre zich ook tot een draaischijf in de handel langs de talrijke rivieren die het land doorsneden; tot een territorium waarin een groot netwerk van veelal kleine steden nauw verbonden was met het leven en de economie van het gevarieerde platteland; tot de bakermat van grote kunstenaars en geleerden en tot de regio waar humanisme, Reformatie en de vroege boekdrukkunst zich manifesteerden op een manier die verschilde van wat omringende gebieden te zien gaven. Gelre was een regio waar mensen doorheen trokken, waar internationale ontwikkelingen zich manifesteerden en weer verdwenen, waar de mensen leefden in grote afhankelijkheid van de natuur, zoals de rivieren die onberekenbare levensaders waren die werden gevreesd en gekoesterd, en langzaamaan getemd.

In de eerste twee eeuwen van het hertogdom waren de crises talrijk, maar Gelre wist eenheid te smeden uit interne verdeeldheid. Steden en ridders hadden eigen belangen en handelden daar vaak naar, maar wisten op belangrijke momenten ook eendrachtig op te treden als spelers tegenover de landsheer. Zo ontstond met vallen en opstaan een systeem van betrokkenheid en medezeggenschap dat aan de basis ligt van wat we wel een mirakel kunnen noemen: terwijl het economisch welvarende Gelre door zijn grillige vorm en omvang kwetsbaar was, maar toch veel kleiner dan Vlaanderen en Brabant, wist het zich in de jaren van toenemende Bourgondische invloed keer op keer te ontworstelen aan buitenlandse grootmachten. Tot in 1543 toch een einde kwam aan dat zelfstandige hertogdom.

◀ De middeleeuwse vestingstad Elburg, na 1392 verder landinwaarts herbouwd, gezien vanaf de dijk rondom de Mheen, de gemeenschappelijke weidegronden buiten de stad.

4 / EEN CENTRAAL VORSTENDOM

1339-1423

EEN VERSCHEURD HERTOOGDOM

Gelre had geografisch gezien rond het midden van de veertiende eeuw min of meer de vorm en omvang die het in de eeuwen daarna zou behouden. Het territorium strekte zich uit van Hattum in het noorden tot Nieuwstadt in het zuiden, en van Vuren in het westelijk Rivierengebied tot Winterswijk in het kwartier van Zutphen: een gebied van circa 5600 km². Het was daarmee qua oppervlakte een van de grootste landsheerlijke territoria in de laatmiddeleeuwse Noordelijke Nederlanden.¹

De gunstige ligging maakte Gelre tot een belangrijk economisch, politiek en cultureel doorgangsgebied. Het lag ingeklemd tussen de welvarende, stedelijke kustregio's in de Nederlanden (Vlaanderen, Brabant en inmiddels ook Holland) en de dieper landinwaarts gelegen territoria van het Duitse Rijk, met Keulen als grootste handelsmetropool. Bovendien werd Gelre doorkruist door de Rijn, Waal, Maas en IJssel, handelsaders die de belangrijkste economische regio's in West-Europa met elkaar verbonden en een verbinding vormden tussen mensen en culturen. Vanwege zijn centrale ligging

was Gelre een cruciale schakel in het netwerk van Noordwest-Europese territoria. Economische en dynastieke belangen maakten het gebied tot een machtsfactor en een begeerde buit in het spel om de macht. Tegelijkertijd bemoeilijkte de geringe geografische samenhang de ontwikkeling van een krachtig en samenhangend landsbestuur.²

■ **Verheffing tot hertogdom**
Op 19 maart 1339 verhef Lodewijk de Beier, keizer van het Heilige Roomse Rijk, tijdens een Rijksdag te Frankfurt graaf Reinald II tot rijksvorst en hertog, en het land van Gelre tot hertogdom. Een indrukwekkende oorkonde, waaraan een even indrukwekkend zegel was bevestigd, getuigt hiervan. Het charter wordt bewaard als een van de schatten van het Gelders Archief, net als de documenten waarmee de keurvorsten van het rijk hun instemming betuigden. De verheffing van graaf Reinald II tot hertog droeg niet alleen bij aan zijn persoonlijke prestige, het versterkte ook de politieke en leenrechtelijke positie van Gelre als rijksvorstendom.³
Reinald II, die zijn vader Reinald I in 1316 op een zijspoor had gemanoeuvreerd en in 1326 for-

▲ Een vijftiende-eeuwse portolaankaart van Noordwest-Europa. Dergelijke kaarten met gedetailleerde kustlijnen en kompaslijnen waren bedoeld voor navigatie op zee. De notering ‘Geldrie’ zegt veel over de positie van het hertogdom in Europa.

meel de titel graaf van Gelre aannam, wist die positie optimaal uit te buiten. Europa stond aan het begin van een langdurig en bitter conflict, dat bekendstaat als de Honderdjarige Oorlog (1336-1436), waarin de koninkrijken Frankrijk en Engeland de hoofdrol speelden. In de beginfase van die oorlog speelde Reinald II een kleine maar belangrijke rol. In 1328, het jaar waarin Lodewijk de Beier in Rome gekroond werd tot keizer, stierf de Franse koning Karel de Schone. Zowel de edelman Filips van Valois als de Engelse koning Eduard III van Plantagenet maakte aanspraak op de troon. De Franse hertogen en bisschoppen verkozen de eerste tot koning Filips IV.

Aanvankelijk betuigde Eduard III zijn steun aan de nieuwe koning van Frankrijk, maar daarna verslechterden de verhoudingen en in 1337 riep Eduard III zichzelf uit tot koning van Frankrijk. Reinald was een van zijn bondgenoten. In de beginjaren van deze oorlog presenteerde hij zich bovendien als ‘financieel makelaar’ tussen de Engelse koning en kapitaalkrachtige investeerders op de Brabantse en Nederrijnse kapitaalmarkten, waarbij de Gelderse steden meermaals optraden als borg voor leningen.⁴ In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de goede banden tussen Engeland en Gelre al in 1332 waren

▲ Met deze akte verhef keizer Lodewijk graaf Reinald II tot rijksvorst en hertog. Onderaan staat dat het document is gezegeld door de keizer, maar het zegel ontbreekt.

➤ Ruiterzegel uit 1328 van Reinald II. In zijn rechterhand een zwaard, naar achteren gericht, en in zijn linkerhand het wapen van Gelre met een klimmende leeuw.

bezegeld en verstevigd door het huwelijk van Reinald met de veertienjarige Eleonora van Woodstock, de zus van Eduard III. Van alle Gelderse bruiden was Eleonora zonder twijfel de meest aanzienlijke. Het huwelijk onderstreepte een belangrijke politieke alliantie en was een ongekend prestigeproject. Behalve op het terrein van de internationale politiek was Reinald II actief als wetgever binnen Gelre en verleende hij dijk- en landrechten. In zekere zin

voltooide hij de territoriumvorming van Gelre, want onder zijn bewind kreeg het de geografische en bestuurlijke contouren van wat we tegenwoordig een land zouden noemen. Na 1339 stond hij op het hoogtepunt van zijn macht en prestige, maar lang duurde dit niet. Er ontstond grote onenigheid. Daarin was een hoofdrol weggelegd voor de voormalige overste rentmeester Johan Moliart. Ontginningen en landbezit hadden van Moliart een puissant rijk man gemaakt. Hoewel hij vanaf 1337 geen officiële functie meer had aan het hof, was hij na de landsheer feitelijk de machtigste man. Wat zich precies heeft afgespeeld in de jaren voor Reinalds plotselinge dood in 1343 is onzeker. Voor de meest opzienbarende gebeurtenissen is slechts één eigentijdse bron beschikbaar: de kroniek van Hendrik van Herford uit het dominicanenklooster te Minden, zo'n 250 kilometer oostelijk van Nijmegen. De kroniek verhaalt dat Johan Moliart constateerde dat Reinald zijn verstandelijke vermogens verloor. Hij nam hem in bescherming, hield mensen weg uit zijn omgeving en vond het beter dat Reinald geen gemeenschap meer had met zijn vrouw. Hij verspreidde bovendien het bericht dat ze melaats zou zijn. Niet lang daarna overleed Reinald. Eleonora, diep gekwetst, ook omdat ze als manziek was afgeschilderd, daagde Moliart voor het gerecht. Daar ontkleedde ze zich om de geruchten over haar melaatsheid te weerleggen. Ze klaagde Moliart aan, die ternauwernood ontkwam aan terechtstelling. Hij werd gevangengezet en wist uiteindelijk te ontkomen naar Brabant, waar hij opnieuw carrière maakte, nu als kanselier en raadsheer van de Brabantse hertog.⁵

De verwijdering tussen Reinald en Eleonora sprak al vroeg tot de verbeelding. De Nijmeegse kroniekschrijver Willem van Berchen gaf er in zijn kroniek van Gelre uit 1465 een eigen draai aan, waarmee hij de dramatiek nog aanzette en de kwestie tot een van de centrale conflicten maakte van de Gelderse geschiedenis in de veertiende eeuw.⁶ Volgens Van Berchen kwam het conflict al voor de dood van Reinald in de openbaarheid. Kleinzielige raadsliden, zo schrijft hij, hadden het gerucht verspreid dat Eleonora melaats was en er zo voor gezorgd dat zij

en de hertog elkaar niet meer troffen. Eleonora besloot daarop met haar zoontjes naar Nijmegen te gaan, waar Reinald met zijn raadsliden samen was. Ze betrad het vertrek waar ze tafelden, ontkleedde zich, en vroeg Reinald te bekijken of er enige smet aan haar lichaam was. En terwijl ze verwees naar haar kinderen, zei ze dat zij en Reinald zonder twijfel meer nageslacht zouden hebben gehad als ze niet uit elkaar waren gedreven: 'Misschien zal de tijd nog komen dat het volk van Gelre onze scheiding betreurt.'⁷ Eleonora wees daarmee vooruit naar de twisten die Gelre zouden teisteren en naar het einde van de oude Gelderse dynastie. Reinald zag met spijt dat Eleonora ten onrechte weggestuurd was, zo schrijft Van Berchen, 'en hij stond daar maar, duidelijk in de war, net als de overige leiders met hem. Maar hij leefde niet lang meer.' Van Berchens gedramatiseerde lezing van het verhaal prikkelde de verbeelding van schilders en schrijvers in latere eeuwen. En ook al is bekend dat zijn versie veel verdichting bevat, hij wijst er terecht op dat in de nadagen van het bewind van Reinald II de kiem ligt voor de conflicten die de volgende decennia van de Gelderse geschiedenis tekenen.

▲ Zegel met het wapenschild van Johan Moliart met daarop een springende vis.

► Eleonora van Woodstock met haar twee zoontjes. Ze voorspelt aan Reinald II de rampen van het huis Gelre. Schilderij van Hendrik Jacobus Scholten (tweede helft 19e eeuw).

■ Interne twisten

Vrijwel overal in de Nederlanden, net als elders in Europa, ontstonden in de veertiende eeuw binnenlandse twisten die het gevolg waren van politieke en sociaal-economische belangenstrijd. Ze hingen vaak samen met opvolgingskwesies en vragen over de verhouding tussen publieke en private belangen. Er speelden drie vraagstukken: van wie was het land; behartigden bestuurders, en vooral de vorst en zijn entourage, hun eigen belangen of die van de gemeenschap; en wie oefende controle uit op het gebruik van geweld? Ook in Gelre leidden deze vragen tot jarenlange en vaak bittere twisten. De spanningen werden nog vergroot doordat de samenleving, vermoedelijk meer dan de bronnen ons vertellen, ontwricht raakte door de eerste uitbraak van de pest. De pandemie die in de jaren na 1347 als een dodelijke golf door Europa trok, maakte ook in de Nederlanden veel slachtoffers. De plotselinge dood van minstens een derde deel van de bevolking zal zeker tot economische en sociale wanorde hebben geleid, die de politieke onrust verder deed groeien.⁸

Na de dood van Reinald op 12 oktober 1343 ontstond er al snel ruzie binnen de hertogelijke familie. In het huwelijkscontract tussen Reinald en Eleonora was overeengekomen dat haar kinderen hun vader zouden opvolgen. De vier dochters uit Reinalds eerste huwelijk met Sophia Berthout kwamen daarvoor niet in aanmerking. Maar Reinald III en Eduard, de twee kinderen van Reinald II en Eleonora, waren pas tien en zeven jaar oud, te jong dus om te regeren. De voogdij moest worden geregeld. De rol van Eleonora stond niet ter discussie, maar Jan van Valkenburg, neef en raadsheer van Reinald II, eiste nu als overste rentmeester en lid van de regentschapsraad, een hoofdrol voor zich op. Bovendien bestond er inmiddels verdeeldheid over de te varen politieke koers in het conflict tussen Engeland en Frankrijk, en was er de kwestie van de hoge schuldenlast die Reinald II had opgebouwd.

Vanwege de onzekerheid en onrust die het ontstane machtsvacuüm veroorzaakte, besloten op 1 december 1343 twintig Gelderse steden elkaar te steunen in het beschermen van elkaars rechten. Ze

stelden vast dat ‘tghemeyne lant in groter noet is bleven’, nu het ontbrak aan een meerderjarige opvolger. Ze betoonden hun steun aan de jonge hertog en benadrukten elkaar bij te zullen staan als het belang en de rechten van de steden geschaad werden. Het was de eerste keer dat ze op eigen initiatief een verbond sloten om de eenheid van het hertogdom te waarborgen.⁹

De strijd om een Franse of Engelse oriëntatie in de Gelderse politiek, en daarbij de vraag hoeveel invloed Eleonora had, was nauw verbonden met de keuze van een huwelijkspartner voor Reinald III. Moest hij trouwen met de dochter van de hertog van Gulik, die een hechte band had met Engeland, of met de dochter van de hertog van Brabant, die tot de bondgenoten van Frankrijk behoorde? Op de achtergrond was ook Johan Moliart betrokken, die inmiddels een belangrijk raadsman was van Jan III van Brabant. De Fransgezinde factie wist de overhand te krijgen en Reinald III trouwde op 1 juli 1347 met Maria van Brabant. Dit was tegen de wens van de Engelse koning en van Eleonora, die de jongere broer van Reinald III, Eduard, nog onder haar hoede had. Het leidde al snel tot een verwijdering tussen de broers.¹⁰

Hun onderlinge rivaliteit raakte verbonden met een ander conflict binnen Gelre, dat samenhang met een oorlog tussen de graaf van Holland en de bisschop van Utrecht. Twee vooraanstaande Gelderse edelen, Gijsbert van Bronkhorst en Frederik van Hekeren, en hun aanhangers, waren bij deze oorlog betrokken: Bronkhorst koos partij voor Holland, Hekeren voor Utrecht. Reinald was gelieerd aan de partij die in de latere geschiedschrijving de ‘Hekerens’ heten. Eduard kreeg steun van de partij die ‘Bronkhorsten’ wordt genoemd. Beide broers stonden vanaf 1350 lijnrecht tegenover elkaar.¹¹

Ruim tien jaar van strijd volgde, waarin Eduard de positie van zijn oudere broer betwistte en aanhangers van beide partijen elkaar meedogenloos bestreden. Kansen keerden in snel tempo, verdragen werden gesloten én geschonden. Zo bleek een overeenkomst die Reinald en Eduard op 7 april 1355 sloten vijftien dagen later, bij de dood van hun moeder, al achterhaald. Eleonora verbleef op dat

▲ Als heraut van Beieren tekende Claes Heynenszoon dit wapen van hertog Jan III van Brabant aan het eind van de Korte kroniek van Brabant, geschreven door Jan van Boendale.

moment in het Deventer Broederenklooster. In september van hetzelfde jaar werd een nieuwe overeenkomst opgesteld, die de rust moest terugbrengen. In de jaren daarna volgde incident op incident, en telkens waren er pogingen om de rust te laten weerkeren. Op 5 juni 1358 moesten de broers zich onderwerpen aan een arbitrage waarbij de ridders Jan van Meurs en Arnold van Arkel

samen met de vier hoofdsteden als scheidrechters optraden. Het Verdrag van Arnhem van 21 juni 1358 legde de afspraken vast die tussen de partijen waren gemaakt: Eduard zou tot 1360 hertog zijn, oorlog was zonder toestemming van de steden niet toegestaan en de steden stelden een raad van acht ridders aan die moest toezien op de belangen van de broers en van het land van Gelre. Zeven maanden later sloten Reinald, Eduard en graaf Johan van Kleef, samen met 72 ridders en knapen en 33 steden in Gelre en Kleef, zich aaneen in een verbond om vrede tot stand te brengen: de landvrede van 25 januari 1359. Hoe hoopvol dit verbond ook leek, de broederstrijd laaide opnieuw op en in 1360 was het land weer even verdeeld als voorheen.

In 1361 belegerde Reinald Tiel, dat de zijde van zijn broer had gekozen. Maar Eduard, die vanuit Nijmegen met zijn troepen toeschoot, ontzette de stad en nam Reinald gevangen. Hij werd eerst opgesloten in kasteel Rosendaal en vanaf 1365 in kasteel Nijenbeek, gelegen aan de IJssel, niet ver van

Voorst. In de daaropvolgende tien jaar kende Gelre een periode van bloei. In een Hollands-Utrechtse kroniek uit het begin van de vijftiende eeuw staat ‘dat Ghelrelant nye en was so veilich doer te liden alst was in joncheer Edewarts tijden’ [nooit zo veilig was om te begaan als in de jaren van Eduard].¹² Er waren nog wel schermutselingen – ridders die eigenmachtig optraden en bruto geweld niet schuwden –, maar na jaren van interne oorlog ervoer Gelre eindelijk een periode van relatieve rust en welvaart. De aanhangers van Reinald III likten hun wonden, de geopolitieke situatie was gunstig en de pest leek uitgewoed.

In de jaren na 1361 voerde Eduard strijd met verschillende van zijn burens. Op het Europese toneel haalde hij de banden met Engeland aan, terwijl de verhouding met naaste buur Brabant vaak gespannen was. De regeringsjaren van Eduard kwamen op een dramatische wijze ten einde in de slag bij Baesweiler, nabij Aken, die op 21 en 22 augustus 1371 plaatsvond. De hertog van Brabant, Wenceslas, was

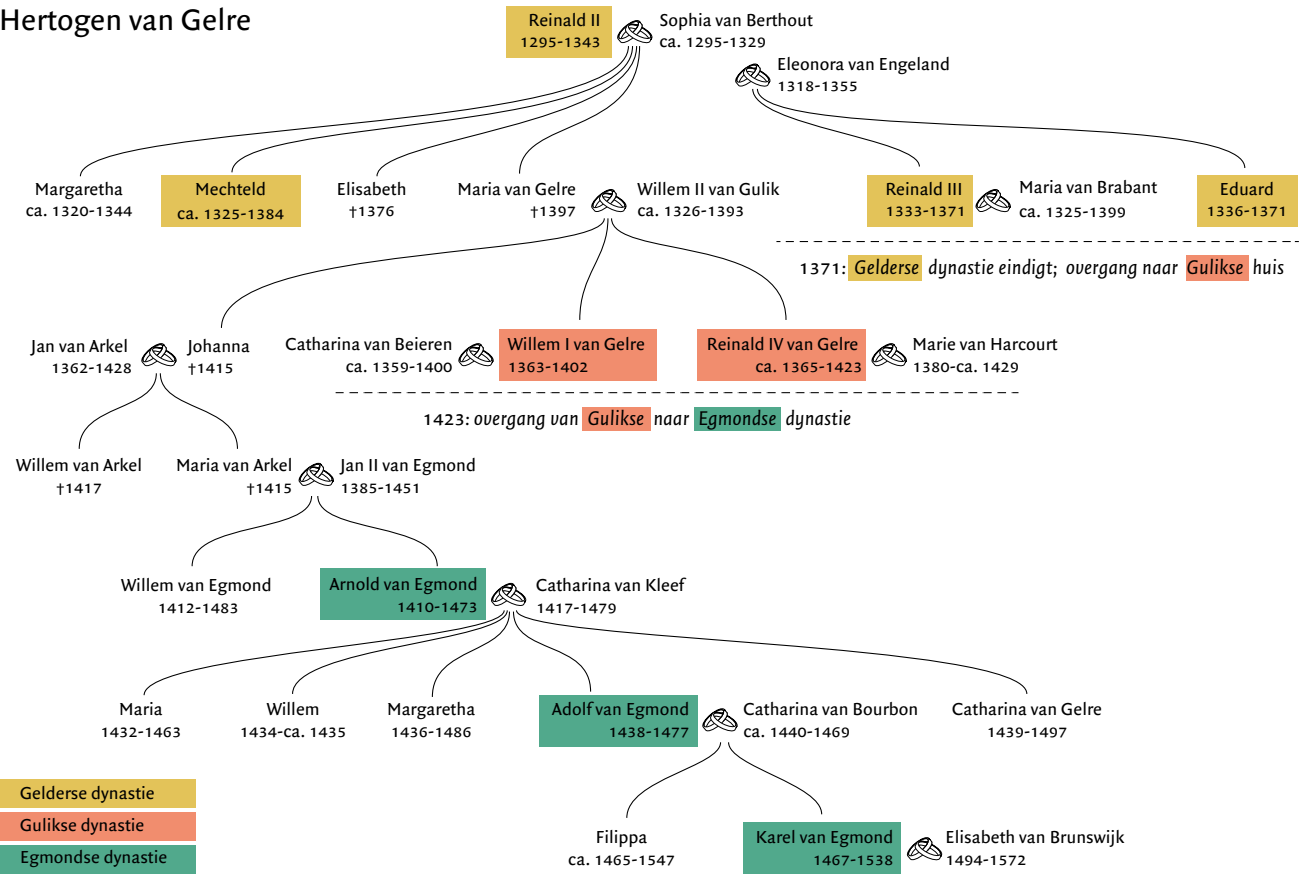
► Miniatuur uit de vijftiende eeuw van de Slag bij Baesweiler, augustus 1371. Deze werd gewonnen door de Gelderse troepen. Meteen na afloop werd hertog Eduard gedood door een pijlschot.

door de keizer benoemd tot vicaris van het Heilige Roomse Rijk: hij was verantwoordelijk voor het handhaven van de rust in het rijk. Toen plunderende troepen door het hertogdom Gulik trokken, was dat voor de hertog een voorwendsel om orde op zaken te stellen en op deze manier zijn macht naar het oosten uit te breiden. Over het precieze verloop verschillen de bronnen van mening, maar in elk geval leidde de komst van Gelderse troepen, te hulp geroepen door de hertog van Gulik, een zwager van Eduard, tot een wending op het slagveld. Brabant, dat aanvankelijk aan de winnende hand was, verloor de strijd. De hertog van Brabant, de graaf van Namen en tal van anderen werden gevangengenomen: een smadelijke nederlaag voor de aanhangers van de keizer. Eduard was voor even de overwinnaar, maar werd toen onverhoeds in het hoofd getroffen door een pijl van een van zijn eigen man-

schappen. Het verhaal gaat dat het een aanhanger van de Hekerens was, die zo Reinald weer in het hertogelijk zadel wilde hijsen. Nu Eduard was overleden, kwam Reinald III vrij. In gevangenschap was hij zo dik geworden, dat de toegang tot zijn vertrek in kasteel Nijenbeek moest worden uitgebroken om hem vrij te laten. Hij kon nauwelijks lopen of paardrijden, melden de bronnen. Meteen nam hij het bestuur ter hand. Hij bevestigde de rechten en privileges van zijn steden en stelde zich verzoenend op jegens zijn voormalige vijanden. Maar zijn gezondheid liet hem in de steek. Reinald III overleed, 102 dagen na zijn jongere broer, op 4 december 1371. Gelre had geen hertog meer en ook geen wettige opvolger. Na de dood van Reinald III begon een volgend hoofdstuk in de partijstrijd. De twisten gingen in alle hevigheid verder, nu met de opvolging van de

Hertogen van Gelre

▲ Genealogisch overzicht met de geboorte- en sterfjaren van de hertogen van Gelre (eind 13e-midden 16e eeuw).

▲ De toren van kasteel Nijenbeek, aan de IJssel, waar hertog Reinald III jarenlang zat opgesloten. Tegenwoordig rest er slechts een ruïne.

hertog als inzet. In deze successieoorlog speelden twee dochters uit het eerste huwelijk van Reinald II, en dus halfzussen van Reinald en Eduard, een hoofdrol. Mechteld, die inmiddels voor de tweede maal weduwe was, maakte aanspraak op de hertogstitel. Maria was negen jaar eerder getrouwd met Willem II, hertog van Gulik. Ze hadden inmiddels drie kinderen: Johanna, Willem en Reinald.¹³ Aanvankelijk was het helemaal niet zo duidelijk wie de beste papieren had voor de opvolging. De

▲ Juwelenkistje van Mechteld van Gelre, met daarop de wapens van Gelre, Berthout en Kleef (respectievelijk die van haar vader, moeder en tweede man).

zussen verklaarden enkele dagen na de dood van hun halfbroer dat ze zich zouden houden aan een uitspraak hierover van de vier hoofdsteden en de ridders van Gelre. Intussen zocht Willem II van Gulik toenadering tot de Bronkhorsten om zijn zoon in het zadel te helpen. Mechteld sloot op haar beurt verbonden met Kleef en Berg en liet zich bijstaan door voormalige aanhangers van Reinald III, de Hekerens. Al snel kreeg ze ook steun van Johanna van Brabant, met wie ze hecht bevriend was. Net als zij had Johanna een afkeer van de Gulikers, die hertog Wenceslas, haar echtgenoot, na de slag bij Baesweiler gevangen hadden genomen. Oude vijandschappen speelden op en binnen enkele weken leidde de kwestie van de opvolging tot het opblaaien van de binnenlandse oorlog. In de loop van 1372 raakte Gelre diep verdeeld en viel het uiteen in twee partijen. Mechteld trouwde kort daarna met de aanzienlijke Hollandse edelman Jan van Blois, die zijn kans schoon zag om aan invloed te winnen. De strijd was verwarrend, de twee partijen veroverden steden, verloren ze weer, en Jan van Blois verliet Gelre schielijk. De al aangehaalde Hollands-Utrechtse kroniek vermeldt daarover: ‘Graaf Jan bedacht zich dat deze oorlog niet makkelijk tot een einde zou kunnen komen [...] en hij keerde terug naar Schoonhoven waar rust heerste.’¹⁴ Mechteld beleefde maar weinig plezier aan haar derde huwelijk.

Een invloedrijke geestelijke aan het hertogelijk hof

Hendrik van Steenberg (ca. 1330-1395)

▲ Wapen van Hendrik van Steenberg als proost van het Walburgkapittel. Het wapenschild toont een klimmende leeuw en wordt vastgehouden door Walburga, die staand is afgebeeld. In de rand is de naam van Hendrik vermeld.

Een van invloedrijkste mensen binnen het hertogdom Gelre in de late veertiende eeuw was Hendrik van Steenberg. Hij was een telg uit een bastaard-geslacht: zijn vader was hoogstwaarschijnlijk een bastaardzoon van hertog Reinald I. Hendrik en zijn vijf broers werden in oorkonden door de hertogen Reinald III en Eduard veelal aangeduid als ‘lieve neve’.

In de partijstrijd tussen Reinald III en Eduard kozen de gebroeders Van Steenberg partij voor die laatste. Als zijn vertrouwelingen maakten zij stuk voor stuk carrière in hertogelijke dienst. Hendrik duikt in de bronnen op in 1364, toen hij samen met zijn oudere broer Reinald, die op dat moment rentmeester van de Veluwe was, voor besprekingen met het stadsbestuur in Arnhem verbleef. In 1369 werd hij door hertog Eduard tot proost van het Sint-Walburgkapittel benoemd, het hoogste geestelijk ambt dat Gelderse hertogen konden vergeven. Kort daarna volgde een benoeming tot proost van het Sint-Salvatorkapittel (Oudmunster) in Utrecht.

Hendrik van Steenberg is een goed voorbeeld van een geestelijke die een belangrijke rol vervulde aan het Gelderse hof. Als lid van de hertogelijke raad behoorde hij vanaf 1369 tot de vertrouwelingen van hertog Eduard. Hij was hertogelijk zegelbewaarder en overste rentmeester. In die laatste functie stond hij aan het hoofd van de landsheerlijke financiële organisatie. Met deze stapeling van functies moet Hendrik naast sociaal prestige ook enorm veel macht en inkomsten hebben ver-

worven. In 1372 kon hij aanspraak maken op de helft van de tolinkomsten van Lobith, wat zijn fortuin aanzienlijk vermeerderd zal hebben. Een jaar later, na de dood van zijn broer Peter, werd hij beleend met kasteel Nijenbeek.

Na de chaotische jaren van partijstrijd tussen 1372 en 1377 wist Hendrik ook onder Willem van Gulik zijn oude posities aan het hof weer in te nemen. Als landrentmeester – een functie die hij tot 1390 met tussenpozen zou vervullen – bracht hij de landsheerlijke financiën weer op orde, onder meer door de rekeningen van de rentmeesters, ambtmannen en tollenaars jaarlijks aan een nauwgezette controle te laten onderwerpen. Daarmee wist hij een blijvend stempel te drukken op de hertogelijke financiële administratie. Tussen 1388 en 1390 trad hij meerdere malen op als stadhouder, wanneer hertog Willem I van Gelre op reis was.

Kort na 1390 lijkt Hendrik zich uit de Gelderse politiek te hebben teruggetrokken. Hij richtte zijn aandacht nu op zijn rol als proost van het kapittel van Oudmunster te Utrecht, waar hij op 27 juli 1395 overleed.

Een tastbare herinnering aan Hendrik is te vinden in Arnhem. In 1389 verkocht hij daar zijn huis aan de zuidzijde van de Markt aan hertog Willem, die het omvormde tot zijn stadsverblijf. Hertog Arnold bouwde het later uit tot een van zijn residenties. Tijdens de vijftiende en zestiende eeuw zou dit hertogelijk hof uitgroeien tot het bestuurscentrum van het hertogdom. Nog altijd is dit de plek waar het provinciebestuur zetelt.¹⁵

Deze twee tekeningen naar portretten van Mechteld van Gelre en haar derde echtgenoot Jan van Blois zijn opgenomen in het *Recueil d'Arras*. Dit zestiende-eeuwse manuscript bevat portretten van Europese vorsten en enkele kunstenaars.

Terwijl de oorlog voortduurde, mislukten verschillende pogingen om het land van Gelre bijeen te houden en vrede te sluiten. In 1374 sloten Maria en Mechteld een overkomst om het hertogdom onderling te verdelen. Maria en haar man Willem van Gulik kregen Gelre ten zuiden van de Waal, terwijl Mechteld heerste over Gelre noordelijk van deze rivier. Na Mechtelds dood zou heel Gelre toevallen aan Willem van Gulik, de zoon van Maria en Willem. Drie jaar hield de overeenkomst stand. In 1377 werd de strijd hervat. Willem, dertien jaar oud, was door de keizer met Gelre beleend en hij maakte, gesteund door zijn vader, meteen aanspraak op het hele hertogdom. Gestaag veroverde hij Gelre benoorden de Waal en twee jaar later moest Mechteld haar nederlaag erkennen, al mocht ze zich hertogin van Gelre blijven noemen. Ze trok zich terug in Huissen, waar ze in 1384 overleed. Willem was vanaf 1379 de onbetwiste hertog van Gelre. Hij noemde zich Willem van Gulik, hertog van Gelre en graaf van Zutphen. In de latere geschiedschrijving staat hij bekend als Willem I van Gelre.

■ De verschrikkingen van de oorlog

De oorlogen en interne twisten hadden een verwoestende uitwerking op steden en dorpen, en vormden

een bedreiging voor ieder die op weg was. Er heerste een genadeloze terreur, die de levens van mensen in heel het land raakte. Het verhaal over die oorlogen van meer dan zeshonderd jaar geleden laat zien waarom de Hekerense en Bronkhorstse twisten een oertrauma werden in het Gelders bewustzijn.

De strijd was negen jaar gaande toen er voor de zoveelste maal werd geprobeerd orde in de chaos te scheppen: de al genoemde landvrede van 25 januari 1359. In de oorkonde waarin de bepalingen ervan zijn vastgelegd, is omstandig beschreven hoe de toestand van het land was:

het staat er rampzalig voor in het land, en schanddaden en gewelddadigheden vinden al lange tijd plaats en gebeuren nog dagelijks op de wegen en op het land. Ze treffen de koopman, pelgrim, priesters, ridders, knapen, joden, christenen, schippers, geleerden en ongeletterden, religieuzen en leken, en iedereen, tot welke partij ze ook behoren. Deze wreedheden en gewelddadigheden nemen van dag tot dag eerder toe dan dat ze minder worden.¹⁶

Deze verbondstekst, bedoeld om in grote eendracht tot afspraken te komen, schetst in een paar zinnen de rampzalige situatie na jaren van oorlog in het

Gelderland als Nederlands gewest

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijssen

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Marc Wingens (voorzitter)
Piet van Cruyningen
Frank Keverling Buisman
Elyze Storms-Smeets

2 / Gelre in oorlog
1591-1648
RONALD DE GRAAF

Met medewerking van
MAARTEN GUBBELS
FRANK KEVERLING BUISMAN
STEVEN VERHOEVEN

3 / Moeizaam herstel
1648-1702
RONALD DE GRAAF

Met medewerking van
STEVEN VERHOEVEN

DE GROTE RIVIEREN 97

De rivieren als verbindend element 97 / Het sluiten van de ‘Tuin’ 101 /
Forten en schipbruggen 103 / De barrière kraakt 108

OP ZOEK NAAR EEN WERKBAAR EVENWICHT 112

Centraal en lokaal bestuur 112 / *Memoires van een Gelders staatsman* 116 /
De adel weer in het zadel 118 / *Het album van een stiftsjuffer* 120 /
De reformatie van het achterland 121 / Het onderwijs hervormd 127 /
Een geschiedenis van Gelderland 130

ROND HET TWAALFJARIG BESTAND 132

Het dagelijks leven ontwricht 132 / De pest breekt uit 136 /
De Bestandstwisten 137 / *Een gedreven pestdokter* 138 / *Een standvastige weduwe* 142 /
Gelderland als missiegebied 144 / Katholiek in een protestants gewest 146

DE OORLOG HERVAT 152

Nieuwe Spaanse aanvallen 152 / De aanval van 1629 156 /
Staatse veroveringen 161 / Vrede van Münster 165

HOOPVOLLE ONTWIKKELINGEN 169

Welvaartsverschillen 169 / Een nieuw belastingstelsel 170 /
De Gelderse landbouw 173 / Gebruik van de bossen 180 / Landbouwtransitie 181 /
Een Nijkerker in New York 186 / Stedelijke activiteiten 187 / *Een Nijmeegse verzamelaar van oudheden* 192

REFORMATIE EN CONTRAREFORMATIE 194

Kerk contra volkscultuur 194 / Vroomheid in dichtvorm 196 /
Waalse en lutherse kerken 198 / Zending onder katholieken 199 /
De katholieke adel 202

GELRE EN HET RAMPJAAR 204

Een onbesuisde stadhouder 204 / Opnieuw oorlog 206 / Van de vierde orde 210 /
De Vrede van Nijmegen 217

ALLE ELLENDE TE BOVEN? 219

Gelderland en het Regeringsreglement 219 / *Een Hengelse #metoo-affaire* 220 /
Herstel in zicht 222 / Jachtverblijven en buitenplaatsen 224

4 / Een eigenzinnig gewest
1700-ca. 1750
TOON BOSCH

5 / Oude en nieuwe denkbeelden
ca. 1750-1795
TOON BOSCH

Met medewerking van
STEVEN VERHOEVEN

EEN ONRUSTIG BEGIN 231

Tussen west en oost 231 / Een Gelders machtsvacuüm 236 /
Burgers in opstand 239 / Een staat apart 245

STAGNATIE EN VOORSPOED 252

Een plattelandseconomie 252 / Overleven door aanpassing 253 /
Planmatige bosbouw 259 / *Een glanzende adellijke carrière* 262 /
Stedelijke handel 264 / Overheid en infrastructuur 268 /
Traditie en vernieuwing 273 / Plattelandsnijverheid 276

OP DE GOLVEN VAN DE CONJUNCTUUR 279

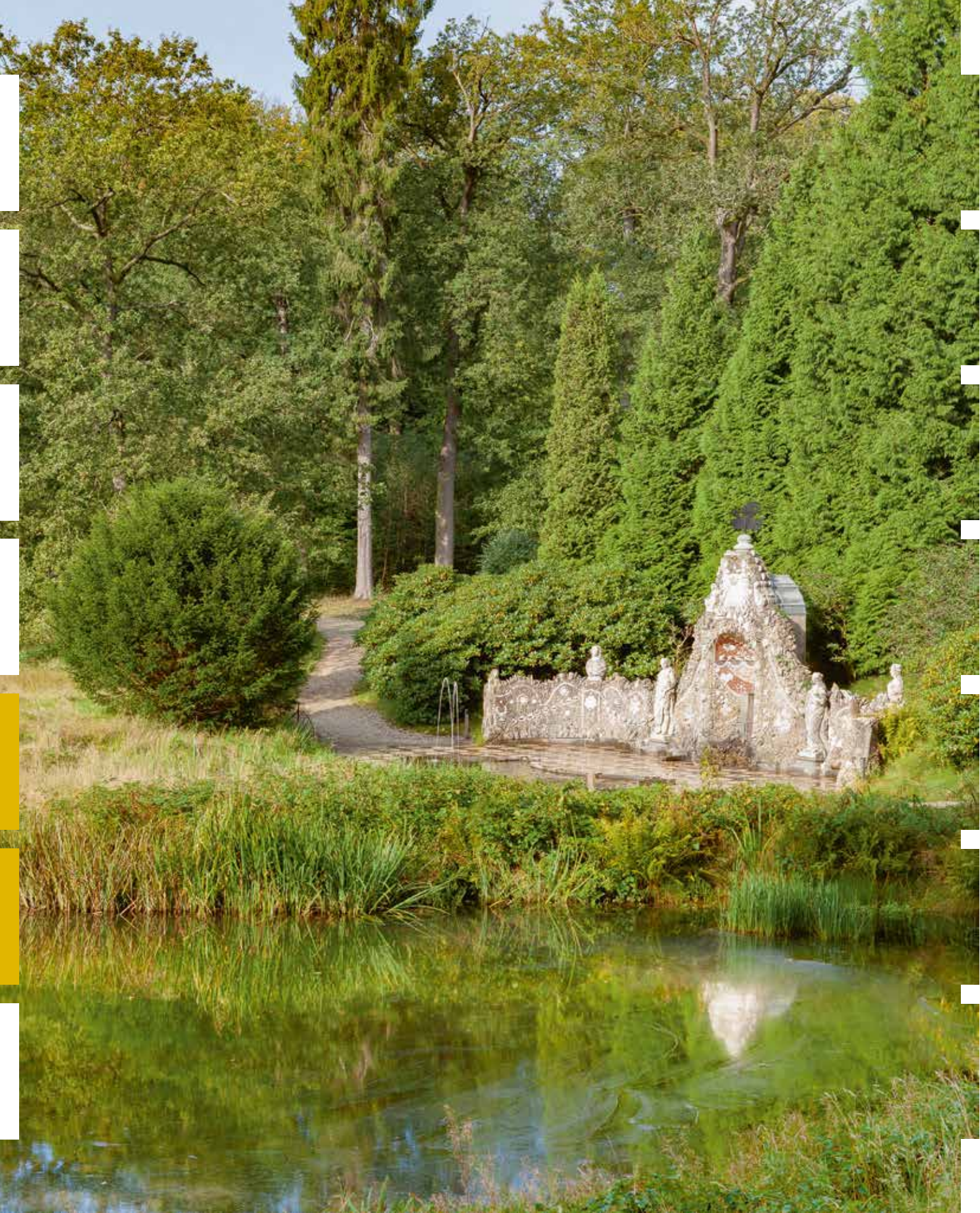
Werkende vrouwen en kinderen 279 / *Een vrouwelijke beul* 280 /
Een adellijke levensstijl 282 / *Van Suriname naar Arnhem* 286 /
De zorg voor armen 287

AARDSE EN GODDELIJKE MACHT 291

De terugkeer van de stadhouder 291 / Het Gelderse religieuze landschap 293 /
Richtingenstrijd in de gevestigde kerk 295 / *Een bevindelijk-protestantse dichteres* 298 /
Religieuze minderheden 300 / *Joods Gelderland* 303 / *Katholiek Gelderland* 304 /
Verlicht Gelderland 310 / *Multitalent in een roerige tijd* 316 / Politiek verstand
Gelderland 317

RADICALISERING, REVOLUTIE EN REPRESSIE 320

Een explosief pamflet 320 / Het Gelders patriottisme 324 / Patriotten versus
prinsgezinden 325 / Revolutie en contrarevolutie 331 / *Oranjerepressie* 337 /
Getrouwd met een revolutionair 338 / *Hoop in de verte?* 339

GELDERLAND in de achttiende eeuw

Lange tijd veranderde er in achttiende-eeuws Gelderland ogenschijnlijk weinig. In het staatsverband van de Republiek bleef Gelre het eigenzinnige gewest met zijn roemruchte verleden. Het was een politiek en religieus conservatief, Oranjegezind bolwerk, bestuurd door adel en patriciaat. Het gewest had een agrarisch-ambachtelijk karakter; het gros van de bevolking leefde en werkte op het platteland. De steden vormden de podia waar veel van het politieke en culturele leven zich afspeelde, ze functioneerden als verzorgingscentra voor het omringende platteland en maakten deel uit van gewestelijke en (inter)nationale economische, infrastructurele en militair-defensieve netwerken.

Het achttiende-eeuwse Gelderland bestond uit een vlechtwerk van cultuurstreken met grote landschappelijke verschillen waar allerlei dialecten werden gesproken. Van een breed gedeelde identiteit was amper sprake, eerder van lotgenoten die worstelden met politieke spanningen, economische neergang, criminaliteit, extreem weer, (natuur-)rampen en grootschalige uitbraken van besmettelijke ziekten onder mensen en dieren.

Oorlogsgeweld trof Gelre in deze eeuw vrijwel niet, maar binnen het gewest ontladden spanningen tussen adel en burgers zich in soms gewelddadige conflicten. Toch wisten de oude machthebbers vrijwel de gehele eeuw in het zadel te blijven, al werd hun positie gaandeweg van meer kanten ondergraven. Zo bracht de internationale Verlichting nieuwe ideeën over de maakbaarheid van de samenleving en die tastten ook in Gelderland sluipenderwijs de gevestigde macht aan. Vooruitstrevende burgers verenigden zich in clubs en sociëteiten, waar ze debatteerden over maatschappelijke verandering op tal van terreinen.

In de jaren 1780 resulteerde dat in een poging van patriotten om de politiek ingrijpend te hervormen; een revolutiepoging die werd gesmoord in een burgeroorlog. Veel betrokkenen ontvluchtten de Republiek, om in 1795 zegevierend terug te keren in het kielzog van de Franse revolutionaire legers. Dat was het moment waarop met de Republiek ook het oude regime instortte. Het autonome gewest Gelderland ging op in een nieuwe nationale eenheidsstaat.

◀ Deze fonteinvloer met schelpengrot bij kasteel Rosendaal, ontworpen door de beroemde architect Daniël Marot in 1732, staat bekend als 'de Bedriegertjes'.

4 EEN EIGENZINNIG GEWEST

1700-ca. 1750

EEN ONRUSTIG BEGIN

Tussen west en oost

Op 1 januari 1700 brak een nieuwe eeuw aan, maar in Gelderse kronieken zijn over dit moment weinig of geen bijzonderheden te vinden. Van een echte breuk was ook geen sprake. Uiteraard zal men in bijvoorbeeld preken en redevoeringen of tijdens feestelijke bijeenkomsten hebben stilgestaan bij het aanbreken van de achttiende eeuw, maar verder ging het dagelijks leven in steden en op het platteland op dezelfde voet voort als voorheen. Wel voltrok zich een halfjaar later een opmerkelijke verandering, toen Gelderland in de maand juli de eeuwenoude juliaanse kalender verving door de gregoriaanse kalender. Die was nauwkeuriger en sloot beter aan op de zonnejaren. In katholiek Europa was deze tijdrekening al in 1583 geïntroduceerd, maar in de protestantse Republiek stuitte de verandering om geloofsredenen op bezwaren en was deze buiten de provincies Holland en Zeeland niet ingevoerd. Toen echter in 1700 een aantal protestantse Duitse landen de gregoriaanse kalender invoerde, stapte ook Gelderland over. Deze rekenkundig ingewikkelde operatie kwam

erop neer dat men vanaf 30 juni elf dagen uit de kalender schrapte en daarna (op 12 juli in de oude kalender) op 1 juli aan de nieuwe maand begon. De ingreep was bedoeld, aldus de Nijmeegse chroniqueur Johan Smetius, ‘om weg te nemen de inconventieen’.¹ Die niet nader toegelichte kanttekening (of was het een zucht van opluchting?) doet vermoeden dat Gelderland van een lastig ongemak was verlost. Smetius doelde waarschijnlijk op het gegeven dat juist deze grensprovincie baat had bij regelmaat en uniformiteit in het maatschappelijk en economisch verkeer met de overige provincies en met het buitenland.

Kaarten van het gewest, zoals de ‘Nieuwe kaart der provincie van Gelderland’ uit 1741, benadrukken hoezeer Gelderland door zijn ligging een schakel vormde in de verbinding van de Republiek met de Duitse landen.² Allereerst met het bisdom Münster in het noordoosten en het koninkrijk Pruisen in het zuidoosten. Maar ook, via doorgaande landwegen en de Rijn, met landen in Midden-Europa. Door deze contacten genoten sommige Gelderse producten, zoals ham, worst, bier, bokking, hennep, tabak en paarden, de nodige faam tot ver buiten de Repu-

▲ De nieuwe kaart van Gelderland (1790) maakte deel uit van een beschrijving van de provincie door de historicus Jan Wagenaar.

bliek. De kaart toont ook de provinciegrenzen met Overijssel, Utrecht en Staats-Brabant en de begrenzing van de Gelderse kwartieren van Veluwe, Zutphen en Nijmegen. Deze drie bestuurlijk zelfstandige gebieden waren tot de instorting van de Republiek in 1795 onverbrekkelijk onderdeel van het ingewikkelde Gelderse politieke bestel. Opmerkelijk was de ligging, in het zuidoosten van Gelderland, van een aantal enclaves die tot 1701 aan het hertogdom Kleef behoorden en daarna met de rest van dat hertogdom bij het koninkrijk Pruisen werden ingelijfd. Het betreft de Liemers met Zevenaar en Duiven, en

verder onder andere Huissen, Malburgen en Wehl; plus de dorpen Hulhuizen, Leuth, Kekerdome en Lobith met enig omliggend gebied. Buitenlands gebied dus, waar het provinciebestuur niets te vertellen had. Dat gold trouwens ook voor de twee, in het westen van de provincie gelegen, autonome graafschappen Buren en Culemborg.

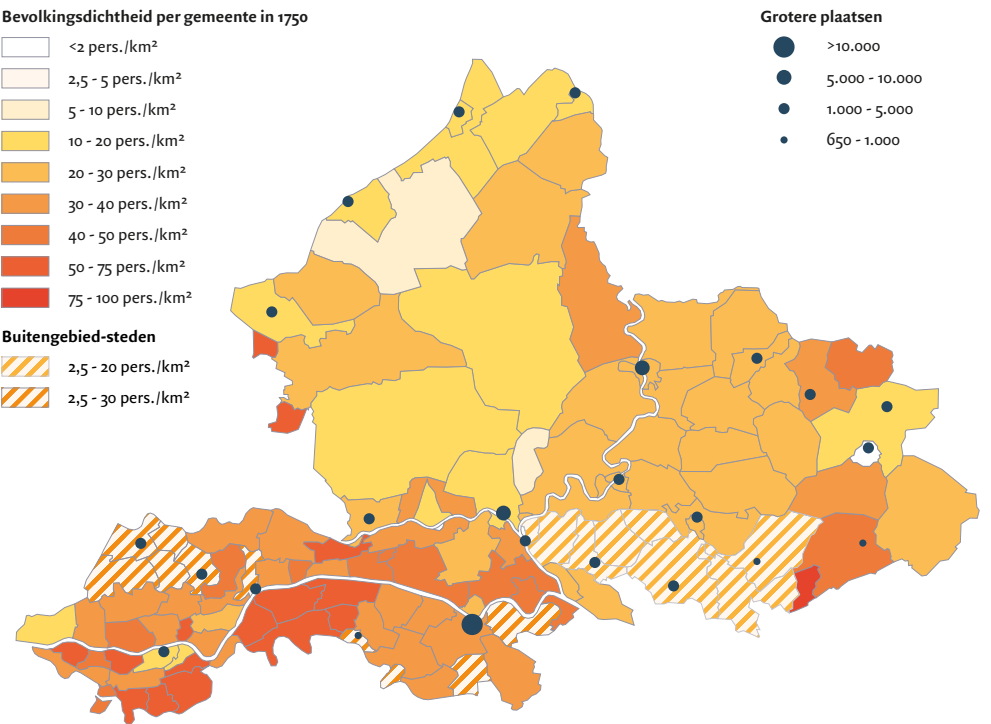
De kaart uit 1741 is een momentopname, maar weerspiegelt wel de ruimtelijke situatie van het ongeveer 5000 vierkante kilometer grote gewest in eerdere en latere decennia. Pas na de Bataafse Revolutie van 1795 en de komst van de centraal

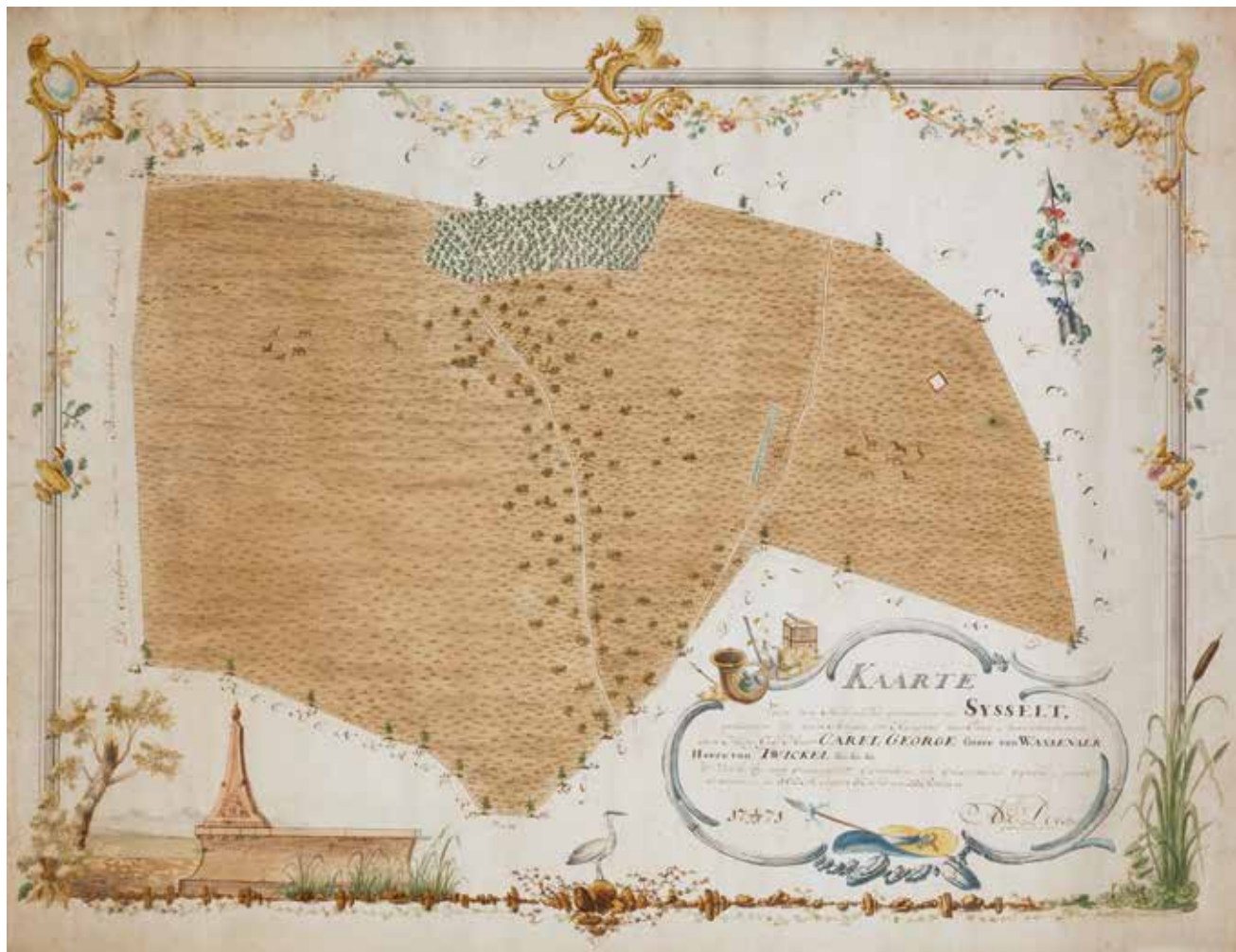
bestuurde eenheidsstaat werd het noodzakelijk een nieuwe bestuurlijke kaart te tekenen. Tot die tijd bleef Gelderland een gewest met grote regionale verschillen; een gewest dat wel is gekarakteriseerd als een archipel van dorpen, gehuchten en een handvol steden.³ De Gelderse samenleving had een overwegend ruraal, agrarisch-ambachtelijk karakter. Van de bevolking, die in 1700 uit circa 165.000 en in 1800 uit circa 218.000 personen bestond, werkte ongeveer 50 procent stabiel in de landbouw, visserij en jacht. Afhankelijk van de agrarische conjunctuur, bevolkingsgroei en nieuwe ontwikkelingen, zoals de opkomst van de tabaksverbouw en de aardappelteelt, kon dat cijfer in sommige streken tijdelijk oplopen tot zo'n 75 procent.⁴ Het kwartier van Nijmegen was vanouds wat dichter bevolkt dan dat van Zutphen of Veluwe. In deze situatie kwam in de achttiende eeuw geen noemenswaardige verandering, al was het aandeel van de plattelandsbevolking in het gewest aan het eind van de eeuw met zo'n 4 procent gestegen. Anders gezegd, het aandeel van de Gelderse stedelijke bevolking, dat aan het begin van de eeuw 30 procent bedroeg, daalde in de loop

van de eeuw naar 26 procent. De meeste steden telden minder dan 5000 inwoners, op de kwartierhoofdsteden Arnhem, Nijmegen en Zutphen na.

Gelderland telde dertien stemhebbende steden. Deze vaardigden vertegenwoordigers af naar het kwartierlijk bestuur. In het kwartier van Veluwe waren dat Arnhem, Hattem, Elburg, Harderwijk en Wageningen. In het kwartier van Nijmegen ging het om Nijmegen, Tiel en Zaltbommel. In het kwartier van Zutphen, dat op grond van zijn vroegere status ook wel als 'graafschap' werd aangeduid, betrof het Zutphen, Lochem, Groenlo, Doetinchem en Doesburg. Elk kwartier behartigde zijn eigen bestuurlijke zaken tijdens de kwartierlijke Statenvergadering. Samen vormden de drie kwartieren het bestuur van het gewest. Tweemaal per jaar (indien nodig vaker) kwamen ze (roulerend) in een van de drie kwartierhoofdsteden bijeen in een Gelderse Landdag. Door het jaar heen gold Arnhem als bestuurlijk centrum van het gewest omdat hier twee permanente colleges gevestigd waren: het Hof van Gelre, dat namens de landdag het dagelijks bestuur uitoefende en ook de hoogste rechtbank was, en de Gelderse Rekenkamer

► In de achttiende eeuw was het kwartier van Nijmegen het dichtst bevolkt, gevolgd door het kwartier van Zutphen.

▲ Zoals de cartouche om de beschrijving laat zien, werd De Sysselt (ten oosten van Ede) gebruikt voor de jacht (zie de hond, hoorn en vogelval bovenaan) en werden er schapen gehoed (zie de herdershoed en staf onderaan). Boven in de kaart zijn de aangeplante dennen te zien.

schalige houtkap, en daarmee van schending van zijn afspraken met de Rekenkamer. Het geval stond niet op zichzelf. Illegaal gebruik van bos was een oud en wijdverbreid vergrijp waarop gefrustreerde bestuurders maar geen grip leken te krijgen, tot schade van de algehele conditie van de Gelderse bossen.

De zaak-Stevens was de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. In 1702 besloot de Rekenkamer de Oosterbeekse heggen voortaan zelf te exploiteren.³⁸ In andere Gelderse domeinbossen werd het toezicht verscherpt en het beheer verbeterd. Die beleidswijziging sloot aan bij nieuwe opvattingen over bosbouw en bosbeheer, afkomstig van Duitse en Franse auteurs. Hun publicaties

trokken de aandacht van geleerden, grootgrondbezitters en bestuurders. In de kern ging het om professionalisering van het bosbeheer door consequente en systematische ontsluiting, beplanting, onderhoud en houtkap, in combinatie met kennisontwikkeling over de bodemkwaliteit en over de veredeling van planten en bomen. Praktijkervaring en experiment dienden daarvoor hand in hand te gaan. Dat betekende een breuk met de eeuwenoude praktijken uit het verleden, die van generatie op generatie waren overgegaan. Hoe dat moderne bosbeheer uitpakte, werd zichtbaar in het grensgebied ten zuidoosten van Nijmegen. Daar werd het Pruisische Reichswald volgens nieuwe Duitse

methoden beheerd, inclusief de rechthoekige verkaveling van bospercelen. In samenhang daarmee werd het netwerk van kronkelende bospaden gemoderniseerd door de aanleg van rechte wegen, die een efficiënt transport van hout, materialen en aanplant vergemakkelijkten.

Voor de Oosterbeekse heggen was de eerste stap dat ze opnieuw werden ingemeten en in kaart gebracht. Dat was noodzakelijk, want in de loop der tijd was door tal van pachtwisselingen en particuliere afspraken het zicht op het gewestelijk bezit vertroebeld geraakt. Op basis van de nieuwe gegevens kon de indeling worden verbeterd via ruilverkaveling van bepaalde delen met de aangrenzende heerlijkheid Doorwerth. Ook op de Veluwe, rondom Zutphen en in het zuidoostelijk van Nijmegen gelegen Nederrijkswald werden de domeinbossen volgens deze principes gemoderniseerd. Daarnaast begon men vanaf het midden van de eeuw stelselmatig met het aanplanten van de grove den. Dit was geen onbekende boomsoort, maar in bossen was hij tot dan toe amper geplant, daar domineerde meestal de eik. Dat veranderde door de stijgende vraag naar hout, en specifiek naar het grenenhout van de grove den, dat toegepast werd in de opkomende Duitse en Belgische mijnbouw. De eerste Gelderse dennenbossen (of dennenkampen) werden door particuliere eigenaren aangelegd. Zo hield de Arnhemse patriciër Willem Reinier Brantsen zich vanuit zijn functie als rekenmeester en bij wijze van 'amusement' bezig met allerlei experimenten op het gebied van bosbouw. In 1734 was hij door zijn huwelijk in bezit gekomen van het landgoed Rhederoord, waar hij uit geïmporteerd of cadeau gekregen zaad verschillende soorten dennen en sparren opkweekte.³⁹ Vanaf 1760 besloot de Rekenkamer in het Nederrijkswald dennenkampen aan te planten. In de jaren daarna volgde in heel Gelderland een snelle opmars van de grove den, de boom die het landschappelijk aanzien van het gewest mede zou gaan bepalen.⁴⁰

De introductie van de grove den tekent de nieuwe, planmatige omgang met de bossen. Dat gold ook voor het toezicht. Vanaf het begin van de achttiende eeuw bezochten provinciale visitatie-

▲ De schoonheid van de heerlijkheid Doorwerth, met haar idyllische landschap en 'wel bepoot eikenbosch', werd geroemd door Jan Wagenaar.

commissies met grote regelmaat, soms zelfs jaarlijks, de domeinbossen. Tijdens deze inspecties bracht men de staat van onderhoud, de ontwikkeling van de bomen en de eventuele schade veroorzaakt door weer, wind, stropen, diefstal, bosbrand en wild in kaart. Ook werd bepaald welke percelen gekapt en geveild moesten worden. Waar nodig kregen de bosmeesters ter plekke opdracht achterstallig onderhoud uit te voeren aan de beplanting, wegen, wallen en grensscheidingen. Alle bevindingen werden in detail gerapporteerd aan de Rekenkamer.

De visitatiecommissies werden bemand door de gewestelijke elite: leden van de Rekenkamer en veelal adellijke grootgrondbezitters met bestuurlijke functies.⁴¹ Deze inspecteurs deelden ook hun interesse in de modernisering van bosbouw, landbouw en veeteelt. Zij ontwikkelden zich tot ware experts, die de nieuwe, buitenlandse inzichten in Gelderland in praktijk brachten. Een aantal van deze pioniers, onder wie Philip van der Borch van Verwolde, experimenteerde op het eigen landgoed met nieuwe boomsoorten en planten. Dat gold ook voor de gebroeders Frederick Willem Torck en Lubbert Adolf Torck. Naast praktische overwegingen speelde het tonen van welstand en macht een rol, zeker in het geval van Lubbert Adolf, eigenaar van kasteel Rosendaal. De naar Franse snit aangelegde tuinen van zijn kasteel, met onder meer spectacule-

Een glanzende adellijke carrière

Lubbert Adolf Torck (1687-1758)

▲ Lubbert Adolf Torck was in zijn tijd een van de rijkste en machtigste mannen van Gelderland.

In de politieke cultuur van de achttiende eeuw was het heel gewoon om bestuurlijke posten aan kinderen van adellijken huize te geven. Dat de elfjarige Lubbert Adolf Torck in 1698 door stadhouder Willem III werd benoemd tot drost van Wageningen en richter van Nijbroek (bij Voorst) wekte dan ook weinig verbazing. De benoeming was de opmaat voor een glansrijke carrière als politicus en ondernemer.

In 1708 werd Torck ambtsjonker van Ede en kreeg hij een zetel in het stadsbestuur van Wageningen. Die stad bleef hij zijn leven lang trouw, meerdere malen zou de bevolking hem daar terugzien als burgemeester en schepen. Met zijn toelating tot de ridderschap van de Veluwe zette hij in 1710 een nieuwe stap in zijn loopbaan. In 1717 trad hij aan als ‘extra-ordinaris raadsheer’ bij het Hof van Gelderland. In hetzelfde jaar kreeg hij van de Staten-Generaal een zetel in de Admiraliteit van Amsterdam, waar hij zich bewees als een kundige, vooruitstrevende bestuurder die steeds meer aanzien en invloed wist te verwerven. Tegelijkertijd bouwde Torck als voorzitter van de Veluwe ridderschap binnen Gelderland zijn politieke macht en netwerk steeds verder uit, daarbij balancerend tussen gewestelijke, adellijke en persoonlijke belangen.

In 1741, na zijn benoeming tot lid van de Raad van State, werd Torck het middelpunt

van een hevig conflict. Volgens Zeeland en Holland was die positie formeel onverenigbaar met zijn zetel in de admiraliteit. Maar in werkelijkheid was men bevreesd voor de groeiende macht van deze bestuurder. Uiteindelijk was het Torck zelf die de oplossing aandroeg: hij behield zijn plaats in beide bestuurslichamen, maar zou zich binnen de admiraliteit niet meer mengen in de besluitvorming. De oplossing was tekenend voor deze politieke evenwichtskunstenaar.

Zijn wendbaarheid bleek eens te meer in 1747, bij het aantreden van Willem IV als stadhouder. Hoewel hij bepaald niet Oranjegezind was, legde hij zich ogenschijnlijk gemakkelijk bij deze onvermijdelijke benoeming neer.

Torck maakte ook naam als zakenman. Zelf niet onbemiddeld, trouwde hij in 1722 met de schatrijke Amsterdamse Petronella van Hoorn, weduwe van Jan Trip junior en dochter van een gouverneur-generaal van Oost-Indië. Dit huwelijk bracht hem hoog op de lijst van rijkste inwoners van de Republiek. Wageningen profiteerde mee van zijn fortuin: Torck droeg bij aan de vernieuwing van waterpompen, aan stadsverlichting en aan de renovatie van het stadskasteel en de kerk. Ook liet hij in Wageningen luxe appartementen bouwen, die hij verhuurde aan welgestelde gepensioneerden uit het westen van de Republiek. Samen met zijn vrouw renoveerde hij het van zijn tante geërfde kasteel Rosendael. De beste interieur- en tuinarchitecten, onder wie de internationaal vermaarde Franse stylist Daniel Marot, toverden het kasteel om tot een waar lustverblijf dat voldeed aan de nieuwste eisen van de elite. Tot zijn dood in 1758 werkte en leefde Torck daar met zijn vrouw in een vorstelijke levensstijl.⁴²

► In de jaren 1725-1727 werd de theekoepel in het park van kasteel Rosendael gebouwd. Het ontwerp was van de Franse architect Daniel Marot.

◆ Friedrich Carl von Wied und Neuwied liet zich in deze prent door Charles Dupuis neerzetten als een grote vriend van zijn onderdanen, de boeren.

laire waterpartijen, zijn daar een sprekend voorbeeld van. Anderen verwierven bekendheid met ontginningsprojecten. Willem Menthen bijvoorbeeld, onder meer auditeur van de Rekenkamer en jarenlang lid van de visitatiecommissies, liet uitgestrekte heidevelden van zijn buitenplaats De Menthenberg, ten noorden van Arnhem, omzetten in bouwland.

Bij de kleine voorhoede van bosbouw pioniers kwamen idealisme, vernieuwingsdrang en eigenbelang samen.⁴³ Door hun toedoen werd bosbouw het eerste terrein waarop men in Gelderland brak met de oude praktijk van mondeling overgedragen ervaringskennis. Voortaan maakten ook theoretische kennis en experimenten vanzelfsprekender deel uit van het instrumentarium van vooruitstrevende elites. In zekere zin waren deze progressieve bosbouwexperts de eerste Gelderse exponenten van de Verlichting, de intellectuele stroming die alle vanzelfsprekende, eeuwenoude zekerheden ter discussie zou gaan stellen, of het nu ging om het gezag van God en de Bijbel, van keizers en koningen, of de tot dan toe onaantastbare politieke en sociaal-culturele machtsverhoudingen. Dat sprak in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot de verbeelding van steeds meer adellijke en burgerlijke mannen en vrouwen. Met de praktische ver-

taling van de idealen liep het minder hard, maar desondanks kende Gelderland een grootschalig vooruitstrevend landbouwproject. Dat kwam uit de koker van Friedrich Carl von Wied und Neuwied, telg uit een hooggeplaatste adellijke Pruisische familie.⁴⁴ Bezield door verlichtingsidealen en vastbesloten de boeren een beter leven te geven, verkreeg de progressieve vorst in 1793 op de Muntberg en de Wolfsberg in Groesbeek 693 hectare bos en heide. Delen van het bezit werden planmatig ontgonnen, schaapskuddes begraaften de heide en de eerste rogge-oogsten werden een jaar later al van het land gehaald. Maar het project werd spoedig getroffen door een schapenziekte, malversaties bij de houtverkoop en diefstal. Ongetwijfeld speelden de komst van de Fransen en de ineenstorting van de Republiek in 1795 een rol in het roemloze einde van deze idealistische onderneming.

■ Stedelijke handel

De ooit zo bloeiende Gelderse stedelijke economie had vanaf het einde van de zestiende eeuw veel van haar oude glans verloren. Dat had alles te maken met de desastreuze uitwerking van de Nederlandse Opstand. Allereerst vanwege het frequent oploeiende krijgsgeweld, daarnaast door de schade aan internationale (stedelijke) handelsnetwerken en handelscontacten van kooplieden en schippers, en tot slot door het ontstaan van nieuwe politieke en economische grenzen, inclusief nieuwe douanetarieven. Voor de Gelderse handel met de Duitse buurlanden en de gebieden die in Spaanse handen waren, was dat een nadelige zaak.⁴⁵ De Gelderse rivierhandel en transportsector verloren de concurrentieslag: Hollandse kooplieden en schippers voeren hun goedkope waren voortaan rechtstreeks naar hun Duitse afnemers, tot nadeel van riviersteden als Tiel, Nijmegen en Arnhem, die hun vanouds sterke posities zagen afbrokkelen.

Jan Wagenaar beschreef de Gelderse stedelijke handel rond 1740 treffend. Tiel kende volgens hem maar weinig handel. De schippers uit die stad handelden vanuit Dordrecht, vanwaar ze met goederen beladen de Rijn opvoeren. Zaltbommel was zijn rivierhandel grotendeels kwijtgeraakt. De kooplieden waren naar Den Bosch uitgeweken nadat het stedelijk garnizoen daarheen was verplaatst. Voor de ingang van de Bommelse haven had zich bovendien een grote zandplaat gevormd, die de toegang ernstig bemoeilijkte. De buitenlandse handel van de oude Hanzestad Zutphen, met zijn vele Europese handelscontacten, kwalificeerde Wagenaar als 'gering'. En de bloeiende lakenhandel van Harderwijk was naar Holland verplaatst. Wel was de stad erin geslaagd de handel in de vermaarde gerookte bokking overeind te houden. Arnhem was vooral een doorgangplaats voor het transport naar Duitse gebieden. Nijmegen dreef 'enige koophandel' met de nabije steden en voorzag de omliggende dorpen van levensmiddelen. Alleen het Nijmeegse witbier werd op grotere schaal afgezet. Aan dit zogeheten molbier schreef men wijd en zijd 'een verkoelende, afzettende en zuiverende werking' toe.⁴⁶

Later historisch onderzoek bevestigt dat het Gelderse aandeel in de internationale handel rond 1700 marginaal was. Daarna profiteerde de rivierhandel gedurende een aantal decennia van het aantrekken van de markt.

Globaal was in de achttiende eeuw 25 tot 30 procent van de Gelderse beroepsbevolking werkzaam in de nijverheid, handel en dienstverlening. Deze activiteiten kwamen in heel Gelderland voor, maar ze concentreerden zich toch vooral in de steden en de grotere dorpen. Tussen deze kernen en het omliggende platteland vond een voortdurende uitwisseling van goederen en diensten plaats. Voor het platteland waren de steden essentiële afzetmarkten voor onder meer graan, vlees, zuivel, groente en brandstoffen. Een deel daarvan was bestemd voor de stedelijke consumptie zelf, maar handelaren kochten de producten ook op om ze elders af te zetten. De plattlandsbevolking op haar beurt was aangewezen op het stedelijk aanbod van nijverheidsproducten, zoals schoeisel, kleding, bier, meubels,

▲ Een achttiende-eeuwse schoorsteenveger. Een typisch voorbeeld van de stedelijke beroepsbevolking. Schoorsteenvegers speelden een belangrijke rol in het voorkomen van stadsbranden.

gereedschap en luxeartikelen als sieraden, schilderijen en boeken. Daarnaast was de stad een bron van recreatie en cultuur, zeker tijdens jaarmarkten die gepaard gingen met het nodige vertier. Bijzondere gebeurtenissen, zoals openbare, theatrale strafvoltrekkingen, waarbij de stadsbeul zijn talenten kon demonstreren, mochten zich eveneens verheugen in grote belangstelling. Ook voor (hoger) onderwijs, een bezoek aan de chirurgijn, bepaalde vormen van rechtspraak, juridisch advies en bankzaken was de plattlandsbevolking afhankelijk van stedelijke professionals. De dertien stemhebbende Gelderse steden werden in de achttiende eeuw omringd door zo'n tweehonderd dorpen – woonplaatsen met een eigen klokkentoren – en een onbekend aantal gehuchten. In en rondom deze steden bevonden zich evenzovele lokale economieën, uiteraard met verschillen in

▶ Op de Arnhemse Jaarmarkt werd niet alleen gehandeld, maar ook wekenlang feestgevierd, zoals deze gravure van rond 1700 laat zien.

Gelderland in het Koninkrijk der Nederlanden

HOOFDREDACTIE

Dolly Verhoeven
Maarten Gubbels
Michel Melenhorst

BEELDREDACTIE

Jochem van Eijdsen

KAARTREDACTIE

Nico W. Willemse

DEELREDACTIE

Wim van Meurs (voorzitter)
Paul Brusse
Lotte Jensen

2 / Op zoek naar een
nieuwe Gelderse identiteit
1814-1850
JONN VAN ZUTHEM

3 / Gelderland kijkt
over de eigen grenzen
1850-1900
JONN VAN ZUTHEM

TERUGKEER VAN DE ORANJES 63

DES KONINGS WIL IS WET 65
Een nieuw bestuur 65 / Een landelijke provincie 68 / Instrumenten van
de eenheidsstaat 73 / Paus van Arnhem 74 / Plaatselijke verschillen 79 /
Een succesvol ondernemer 80

GROEPEN EN GEZICHTSPUNTEN 83
Gescheiden werelden 83 / Een invloedrijke katholieke familie 86 / Nieuwkomers
uit het oosten 88 / Gelderland door eigen en andermans ogen 90

VOOR- EN TEGENSPOED 97
Sleutelen aan het landschap 97 / Opbrengst van het land 100 / Grondlegger van
de landbouwwetenschap 104 / De hoofdstad 105 / Klem binnen de vesting 107

DE SOMBERE JAREN VEERTIG 109
Groeiende armoede 109 / Armoede: negeren of bestrijden? 113 /
De Gelderse liberalen 117

LIEFDE VOOR DE NATUUR 123

VERSCHUIVING IN MACHTSVERHOUDINGEN 126
De provincie- en gemeentewet 128 / Thorbecke's Geldersche Reis 130 /
Gelderland en de Oranjes 132

VEELKLEURIGE SAMENLEVING 136
De eerste tekenen van katholieke emancipatie 138 / Predikanten als
zedemeesters 143 / Een domineesvrouw in Bommel 144 / Breken met de
oude verbanden 146 / Dagelijks leven op het platteland 148

GRIP OP GEZONDHEID 153
Organisatie van de gezondheidszorg 153 / Bestrijding van ziekten 155 /
Geboorte, sterfte en migratie 158

GELDERLAND IN BEWEGING 163
De veranderende relatie met de oosterburen 164 / Een sociaal bewogen dichteres 166 /
Stedelijke groei 168 / De (plattelands)industrie en de landbouw 176 /
Een vrijzinnige landbouwvernieuwer 182

OP DE DREMPEL VAN EEN NIEUWE TIJD 183
Meer mannen krijgen een stem 183 / Vrouwen eisen invloed 186 /
Instellingen voor opvang en zorg 188 / Sport en ontspanning 189

‘...GEEN TROON IN DE WERELD ZOO VAST ALS DE HARE’ 191

4 / De modernisering zet in
1900-1950
DOLLY VERHOEVEN

5 / De wereld wordt maakbaar
1950-2020
DOLLY VERHOEVEN

EEN HOOPVOL BEGIN 197

HET LEVEN IN EEN STROOMVERSNELLING 198
Bevolking in beweging 198 / Nieuwe verbindingen 204 / Grotere fabrieken,
kleinere boeren 206

KANTELENDE SOCIALE VERHOUDINGEN 213
Heren, pachters en knechten 213 / Een kunstminnende ondernemer 214 /
Een politieke aardverschuiving 218 / Naar een verzuilde samenleving 223 /
Vermaak voor elke stand en smaak 227

HET LANDSCHAP VERANDERT 230
Van woest naar beheerst 230 / Nieuwe gebruikers van de ruimte 233 / Gezonde
lucht 235 / De schoonheid van Gelderland 237 / Een jeugd op de Veluwe 242

CRISIS EN KANSEN 243
Land op de schop 243 / Radicale protesten 246 / Aan de grens 249

OORLOG IN GELDERLAND 251
Doorgangsroute 251 / (Over)leven in een bezette provincie 254 / De oorlog komt
dichterbij 259 / Een moedige vrouw 264 / Opnieuw doorgangsroute 266

AFREKENING EN HERSTEL 268
Bestuurlijke afrekening 268 / Anti-Duitse maatregelen 270 / Het eerste herstel 273

NIEUW PROVINCIAAL ELAN 277

EEN PLANMATIGE AANPAK 278
Komen en gaan 278 / Aan het werk 281 / Maakbaar landschap 287 /
Huishouden als wetenschap 292

HET INDIVIDU CENTRAAL 295
Naar een beter leven 295 / Cultuur voor iedereen 300 / Cultuurspreiding als missie 302 /
Groeiende polarisatie 305 / Oude en nieuwe tradities 310

NAAR EEN GROTERE SCHAAL 315
Een langdurige recessie 315 / Het milieu onder druk 321 /
Bestuurlijke herschikking 327

VERBONDEN MET DE WERELD 332
Over de grenzen 332 / Een omstreden filmmaker 338 / Van verre landen 339 /
Lijnen in het landschap 343

EEN GEMIDDELDE PROVINCIE? 346
Na ruim honderd jaar 346 / Gelderse identiteit 351

GELDERLAND in de negentiende eeuw

Na de verdrijving van de Fransen werd Nederland een koninkrijk met aan het hoofd een telg van het huis van Oranje. In deze eenheidsstaat werd de status van Gelderland kleiner: na de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden was zij slechts een van de zeventien provincies. Bestuurlijk hadden die provincies niets in te brengen, de koning bepaalde wat er gebeurde. Tegelijkertijd was in het nieuwe koninkrijk ook sprake van een terugkeer naar de oude machtsverhoudingen. De adel ging weer een dominante rol spelen in de Gelderse (plattelands)samenleving. Ook nadat de adel in 1848 als geprivilegieerde stand was afgeschaft, bleven Gelderse edelen hun machtspositie nog lange tijd behouden.

Het negentiende-eeuwse Gelderland had veel gezichten, met aangename en minder aangename kanten. Zo toonde het de betoverende pracht en praal van kastelen en landhuizen en ontwikkelde Arnhem zich tot een aantrekkelijke vestigingsplaats voor welgestelden van binnen en buiten de provincie. Ook was er het economisch succes van onder meer de Oost-Gelderse scholteboeren en de herenboeren in het Rivierengebied, die in rijkdom en status ver uitstaken boven de rest van de plattelandsbevolking. Het gros van de Gelderlanders, dagloners, keuterboeren en kleine pachtboeren, had echter een karig bestaan. Zij moesten in het zweet des aanschijns de dagelijkse kost zien te verdienen. Dat gold ook voor hen die niet in de landbouw maar als arbeider in de nijverheid, als dienstbode of als visser werkzaam waren.

In de laatste decennia van de negentiende eeuw kregen de meeste Gelderlanders het door een groeiende economie langzamerhand iets beter. Rond de eeuwwisseling werden de mensen gemiddeld zo'n tien jaar ouder dan vijftig jaar daarvoor. Niet alleen waren de medische kennis vergroot en het voedselpatroon verbeterd, ook het onderwijs was op een hoger plan komen te staan. In deze tijd werd een eerste basis gelegd voor de moderne, open samenleving die we nu kennen. Maar ondanks verbeteringen aan de infrastructuur en uitbreiding van het openbaar vervoer, waardoor reizen gemakkelijker en goedkoper werd, leefden de meeste Gelderlanders ook eind negentiende eeuw nog voornamelijk in de beschermde omgeving van hun familie en hun buurt- en geloofsgenoten.

3 / GELDERLAND KIJKT OVER DE EIGEN GRENZEN

1850-1900

LIEFDE VOOR DE NATUUR

In 1853 schreef Bartholomeus W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis in het kader van een landelijk onderzoek naar de leef-, werk- en woonomstandigheden van de arbeidende klasse op het Nederlandse platteland een bijdrage over de bevolking in het noordwestelijk deel van de Veluwe. De liberaal Sloet was een man met grote kennis van de regio en van 1849 tot 1860 zat hij in de Tweede Kamer voor het kiesdistrict Zwolle, dat de provinciegrens overschreed. Zijn vader Jan was tot 1851 districtscommissaris van de Veluwe geweest en zelf had hij zijn middelbare-schoolopleiding gevolgd aan het particuliere instituut Van Kinsbergen in Elburg. In zijn beschrijving benadrukte hij dat grote delen van de Veluwe de afgelopen decennia waren ontsloten, waardoor de streek steeds meer in aanraking kwam met mensen van buiten. Dorpen als Epe, Heerde en Vaassen, maar ook Nunspeet, werden ‘in het aangename seizoen’ door Hollanders bezocht die ‘aan het stille landleven de voorkeur boven de woelige en weelderige drukte in de omstreken van Arnhem geven, en die liever eene boerenwoning met eene linde, een stulp met een wilden

kersenboom, een troep schapen, de mestkar en de bezigheid van het eenvoudig landbedrijf, dan sierlijke toiletten, prachtige huizen en rijtuigen zien...’¹

Die liefde voor de ‘pure’ natuur zag men in deze tijd ook terug in de schilderkunst. In en rond het dorp Oosterbeek ontstond in de jaren 1840 een kunstenaarskolonie, de eerste van Nederland. Dat schilders zich op het platteland vestigden was niet nieuw; in het Franse Barbizon was een paar jaar eerder een soortgelijke gemeenschap ontstaan. De School van Barbizon, waarin schilderen in de vrije natuur en het extra aanzetten van kleuren om een stemming aan te geven kenmerkende elementen waren, werd een voorbeeld voor de groep schilders die later de Oosterbeekse School is gaan heten. Werd in de romantiek de natuur vaak geïdealiseerd weergegeven, vanaf nu werden overbodige versieringen achterwege gelaten. Het geschilderde gras moest je als het ware kunnen ruiken, de vochtigheid en andere elementen kunnen voelen. Wie naar een schilderij van deze kunstenaars keek, waande zich daadwerkelijk in het landschap.

▲ Deze cameo toont een daadkrachtige Willem III. In de *Geïllustreerde vaderlandsche geschiedenis voor jong en oud Nederland* van 1886 schreef P. Louwerse: 'Bij dat bezoek bleek het, dat het onzen Vorst niet aan persoonlijken moed ontbreekt.'

▲ De 'Watersnoodbijbel' werd in maart 1862 aangeboden aan koning Willem III als blijk van waardering voor het medeleven dat hij bij de overstromingen van 1861 had getoond. De bijbel wordt bewaard in de kapel van Paleis Het Loo.

De Oranjes konden enorm genereus zijn. In 1855 en 1861 kwamen grote delen van het Gelderse Rivierengebied onder water te staan. Beide keren toonde Willem III zich een ware beschermer van de getroffen. Hij bezocht meerdere malen de rampgebieden, troostte de bewoners, doneerde veel geld en bemoeide zich met de inzameling van geld en goederen. Een nieuw beeld van de vorst was geboren. Zoals zo vaak in tijden van wanhoop en ellende deed het hebben van een redder de moraal goed. In 1855 bezochten ook tal van journalisten, schrijvers en dichters de rampgebieden. Na het overvloedige water kwam er een stroom van gedrukte watersnoodgedichten, waarvan de opbrengst bestemd was voor de getroffen. De koning werd in alle mogelijke publicaties bejubeld; hij zou zelfs met gevaar voor eigen leven gevaarlijke oversteken hebben gemaakt. Zijn populariteit oversteeg in deze tijd die van de meeste van zijn Europese collega's. Bij de overstromingen van 1861, een dijkdoorbraak bij Beneden-Leeuwen kostte liefst 37 mensen het leven, schonk hij 40.000 gulden. Om hem te bedanken werd geld ingezameld voor een met zilver beslagen bijbel, waaraan 55.000 Nederlanders een

bijdrage leverden, variërend van twee cent tot een gulden. Deze Watersnoodbijbel werd in een aantal steden tentoongesteld, waar duizenden bezoekers op afkwamen.²⁵

In 1854 had Willem III het Arnhemse landgoed Bronbeek gekocht. Hij liet het huis uitgebreid verbouwen, maar het is onduidelijk of hij van plan is geweest er zelf regelmatig te verblijven of dat hij het landgoed als residentie voor zijn moeder Anna Paulowna had bedacht. Eind december 1856 werd het huisraad alweer overgebracht naar zijn paleizen in Den Haag en Apeldoorn. Kort daarna schonk de koning het landgoed aan de Nederlandse staat als tehuis voor koloniaal-militaire invaliden. De Staat zou naast de inrichtings- en onderhoudskosten van de gebouwen ook het eten, de kleding en het zakgeld van de bewoners en de kosten van hun verzorging betalen. Bovendien zouden het salaris en de emolumenten van het personeel door de staatskas worden gedragen. Op het terrein verrees een aantal gebouwen, waarna in de loop van 1863 oorlogsinvaliden elders uit het land er een nieuw tehuis vonden. Een jaar later was het maximale aantal van tweehonderd bewoners al bereikt. Bronbeek was alles-

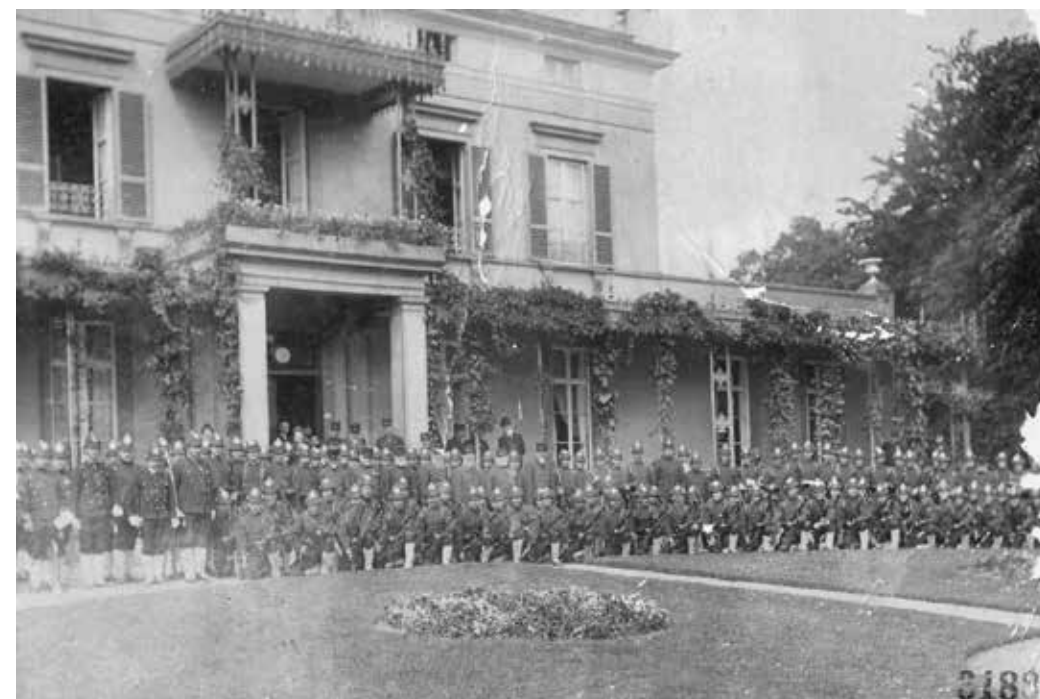

► Twee jaar nadat de Apeldoornse Waterstaatskerk in 1890 compleet afbrandde verrees op dezelfde plek de Grote Kerk of Koninginnekerk. Voor de koninklijke familie werd deze rijkversierde hofbank gemaakt.

behalve een hotel, het regime was er zoals militairen dat gewend waren: met strenge tucht en discipline. Wie zich misdroeg, werd uit het tehuis ontslagen. De bewoners moesten voor zover ze daartoe in staat waren werken in het huishouden en op het land. Koning Willem III was beschermheer van Bronbeek en bemoeide zich veelvuldig met de organisatorische gang van zaken.²⁶

Ook hadden de Oranjes bemoeienis met de hervormde kerk van Apeldoorn. De eerste predikant, sinds 1853 waren er twee, werd rechtstreeks gekozen door de koning. De tweede, 'de jongste', werd gekozen door de kerkenraad uit een zestal door de koning naar voren geschoven kandidaten. Het uit verschillende toelagen en emolumenten samengestelde traktement van de beide heren was niet bij-

► Een groepsfoto uit 1900. Militair tehuis Bronbeek herbergt tegenwoordig oud-militairen van alle krijgsmachtonderdelen. Sommige van de vijftig bewoners zijn ver over de 60 jaar.

▲ Valkenjacht was een adellijk tijdverdrif. Van 1839 tot 1855 bestond een Royal Loo Hawking Club. De leden hadden het exclusieve recht met valken te jagen op reigers.

zonder hoog, voor de oudste iets meer dan 1300 gulden, voor de jongste iets minder. Beiden hadden wel een vrije woning en de belasting die zij moesten betalen werd vergoed. Het inkomen van de Apeldoornse predikanten werd echter aantrekkelijk door de jaarlijkse koninklijke bijdrage van liefst zevenhonderd gulden, die werd uitgekeerd ‘voor fourage van een paard of middelen van vervoer’. Officieel had koning Willem III eind 1861 afstand gedaan van al zijn benoemingsrechten, waardoor liefst 124 hervormde gemeenten een vrije beroeping kregen, maar koningin-regentes Emma oefende na haar mans dood in 1890 dat recht in Apeldoorn weer uit. Haar dochter Wilhelmina zou tot haar dood in 1962 mede hebben bepaald wie in Apeldoorn op de kansel kwam te staan.²⁷

De Gelderse lievelingsplek van Willem III was toch wel Paleis Het Loo. Daar kon hij zich uitleven in zaken die echt zijn interesse hadden. Ook als vorm van werkverschaffing – zo’n tweehonderd arbeiders zouden er een goede boterham aan hebben verdiend – liet hij in 1854 en 1855 drie forten aanleggen aan de westkant van het paleis: Fort Java, Fort Frederik Hendrik en Fort Wiesel. Ze werden gebruikt als munitieopslag voor een compleet uitgerust detachement artillerie, dat sindsdien in het paleis was gelegerd. Later, toen deze militairen Het Loo had-

den verlaten, werd er in de forten gespeeld door de plaatselijke jeugd en kregen ze de naam ‘speelfor-ten’. In Apeldoorn hield de koning zich bezig met voor die tijd revolutionaire landbouwtechnische vernieuwingen. Zo experimenteerde hij al ver voor de uitvinding van kunstmest met Chileense vogelmest (guano). Het fokken van runderen was ook een grote passie. Toen Willem III op een dag een groep gasten rondleidde op de boerderijen van Het Loo stond daar plotseling ook een boer uit Epe. Die zei tegen de koning dat hij diens runderen weleens wilde zien. Op de vraag van de vorst wat hij van de koeien vond, antwoordde de man dat het wel mooi vee was, maar dat hij er in Engeland waarschijnlijk veel voor had moeten betalen. Zijn vee was mooier en veel goedkoper. De aanwezigen waren stomverbaasd over de brutale reactie van het Gelderse ‘boertje’. Toen een van hen in het Frans ‘Wat een lomperd’ fluisterde, reageerde de koning meteen: ‘Die man spreekt de waarheid tegen mij! ’t Ware te wenschen dat men dat altijd deed.’²⁸

VEELKLEURIGE SAMENLEVING

Eind jaren zestig leek Nederland definitief afscheid te hebben genomen van het oude stelsel, dat de economie en de maatschappij zo had belemmerd. In de jaren zestig kwam er mede door een sterke uitbreiding van de binnenlandse markt een economische groei op gang die veel sectoren veranderde. Het waren de liberalen, die in 1853 nog zo hard door de kiesgerechtigde elite waren afgestraft voor hun vermeende uitverkoop van de protestantse natie aan de katholieken, die deze omslag grotendeels tot stand brachten. Accijnzen die de economische groei hadden afgeremd werden afgeschaft, het middelbaar onderwijs kreeg door de komst van de hbs (1863) een kwaliteitsimpuls en de medische sector werd geprofessionaliseerd.²⁹

De hernieuwde populariteit van de liberalen is deels terug te zien in de Gelderse verkiezingsuitslagen voor de Tweede Kamer. Let wel: ongeveer een tiende deel van de mannelijke bevolking boven de 23 jaar had kiesrecht en van hen nam lang niet

iedereen de moeite het stembriefje in te vullen en op te sturen.³⁰ De kiesdistricten Zwolle, Deventer en Zutphen kregen in 1869 twee liberale vertegenwoordigers. Nijmegen bleef in handen van de conservatieve katholieken en het kiesdistrict Tiel vaardigde naast een conservatief ook een antirevolutionair af, die min of meer tot hetzelfde kamp gerekend konden worden. Het westelijk deel van de Veluwe, ten slotte, lag in het kiesdistrict Amersfoort, dat twee conservatieven koos.

Ook al was van algemeen kiesrecht geen sprake, de religieuze veelkleurigheid van Gelderland werd in de politieke vertegenwoordiging steeds duidelijker zichtbaar. Dat gold niet alleen voor Tweede Kamerverkiezingen maar ook voor de verkiezing van Provinciale Statenleden. Conservatief stemden die delen van de provincie waar het geloof – zowel het protestantse als het katholieke – een dominante factor in de samenleving was, liberaal waar deze voor de kiesgerechtigden van minder doorslaggevende betekenis was. In grote lijnen was het zuiden van de provincie – net als de Noord-Brabantse en

Limburgse kiesdistricten – vast in roomse handen, domineerden in het westen de protestantse conservatieven en hadden in het noorden, midden en oosten de liberalen de meerderheid. Dit zou in grote lijnen zeker tot in de jaren tachtig zo blijven.³¹

In deze tijd was de rol van de provinciale overheid beperkt. Niet alleen was het takenpakket klein, dat gold ook voor het ambtenarenapparaat. Aan het eind van de negentiende eeuw werkten bij de provinciale griffie in Arnhem, in die tijd het gehele ambtelijk apparaat, slechts 26 personen. Tijdens de ambtsperiode van commissaris des Konings Van Limburg Stirum, die tot 1880 zou duren, werd Gelderland ook niet met grote maatschappelijke onrust geconfronteerd. Arnhem, dat zich tot het ‘Haagje van het Oosten’ ontwikkelde, was bepaald niet de slechtste standplaats voor een provinciaal bestuurder. Naast zijn functie als commissaris bekleedde de Friese graaf enkele bijzonder eervolle koninklijke nevenfuncties: van 1855 tot 1872 die van opperschenker en daarna, tot zijn dood in 1884, die van opperjagermeester.³²

▲ Bij zijn 25-jarig ambtsjubileum kreeg Van Limburg Stirum een boek met portretfoto's van alle Gelderse burgemeesters.

◀ Louis G.A. graaf van Limburg Stirum (1802-1884) was in 1853 de opvolger van de door Thorbecke aan de kant geschoven commissaris des Konings Schimmelpenninck van der Oije.

Een domineesvrouw in Bommel

Keetje Hooijer-Bruins (1817-1886)

▲ Keetje Hooijer-Bruins (tweede van links) met een aantal van haar kinderen en in het midden het bevriende echtpaar Philips-Heijligers. Dit groepsportret zou ca. 1865-1870 gemaakt zijn in het Zwitserse Fribourg door de fotograaf Ernest Lorson.

Domineesvrouwen speelden een bijzondere rol in de negentiende-eeuwse Gelderse samenleving en hun handelen lag, net als dat van hun mannen, onder een vergrootglas. Een mooi inkijkje in het leven als domineesvrouw geeft Cornelia Johanna Margaretha ('Keetje') Hooijer-Bruins in haar memoires over haar tijd in Zaltbommel. Eind mei 1843 trouwde ze met de ruim twaalf jaar oudere Cornelis Hooijer, die al sinds 1829 de tweede predikant van Zaltbommel was. Zijn collega Macalester Loup hing de orthodoxe richting aan, Hooijer meer de vrijzinnige. Zo konden alle hervormde gemeenteleden tevreden worden gesteld.

Het echtpaar Hooijer-Bruins kreeg acht kinderen, van wie er zeven de volwassen leeftijd bereikten. Voor hen en hun kinderen schreef Keetje op het eind van haar leven haar memoires. Het beeld van Zaltbommel dat zij in het tweede deel schetste, laat zien dat zij heel goed de maatschappelijke verhoudingen kon duiden. Keetje was een sociaal betrokken, intelligente en bovenal erudiete vrouw. Zij sprak haar talen en las goede boeken: de klasieken en theologische werken, maar ook

moderne literatuur van George Sand en George Eliot, die zij in haar memoires citeerde. Dat waren vrijgevochten vrouwelijke auteurs, van wie het orthodoxe volksdeel gruwde.

Zaltbommel telde in die tijd nog geen vierduizend inwoners. Met ongeveer honderd van hen had het domineesgezin geregeld sociale omgang. Er was volgens Keetje 'een recht goede, wezenlijk beschaafde conversatie in Bommel. De toon was gul, echt Geldersch, zonder het plumpe en platte dat daar soms aan verbonden is.' Op beeldende wijze beschrijft ze vrienden en kennissen uit die tijd. Zoals het echtpaar Philips-Presburg, oom en tante van Karl Marx, dat haar hart had gestolen. In dat gezin 'waar de omgang recht opwekkend, geestig en ontwikkeld was', stonden literatuur en muziek centraal.

Het leven in het stadje aan de Waal verliep over het algemeen kalm. Rampen, zoals de aardappelziekte van 1847, de cholera-uitbraak van 1849 en de watersnood van 1861, verstoorde dat ritme natuurlijk ingrijpend. Cornelis Hooijer was een sociaal bewogen predikant die zich met hart en ziel inzette voor de slachtoffers. Zijn traktement was niet bijzonder hoog (om en nabij 1300 gulden en een toelage voor de huishuur) en daarom kluste hij bij door correcties aan te brengen in drukwerk. Dat werk nam Keetje geregeld van hem over. Het leverde het echtpaar jaarlijks zevenhonderd gulden extra inkomsten op. Op het eind van haar leven was ze er nog trots op: 'En hoe bracht het door ons beiden, uw vader en ik, samen verdiende geld ons nader tot elkander. Dat was nu eens werk dat hij en ik samen deden.'

Hooijer ging in 1862 door gezondheidsklachten vervroegd met emeritaat. Het echtpaar bleef tot 1869 in Zaltbommel wonen en vertrok toen naar kasteel De Heest bij Lochem. De oud-dominee was er in zijn element, Keetje minder. Zij miste haar Bommel. In de zomer van 1886 stierf ze in Velp.⁵⁰

De Jongh was in 1831 naar Waardenburg gekomen en zou er tot zijn emeritaat in november 1877 blijven. In 1839 was hij getrouwd met een dochter van de oudste predikant van Zaltbommel, Robert Macalester Loup. De schoonfamilie woonde dus aan de overkant van de Waal. Net zoals adel met adel trouwde en boerenzonen vaak met boerendochters, zo verkozen predikanten het liefst een dochter van een ambtgenoot. Die wist namelijk wat van haar als 'dominese' werd verwacht.⁵¹

Een dominee moest voortdurend op zijn hoede zijn en ervoor zorgen dat hij niet in opspraak raakte. Dat zou niet alleen zijn reputatie en die van zijn gezin kunnen schaden, maar in het ergste geval ook een verlies van zijn betrekking en inkomen kunnen betekenen. Predikanten die zich veelvuldig buiten de gestelde kaders begaven, bijvoorbeeld door zich al te nadrukkelijk uit te spreken over sociale kwesties, waren er in Gelderland niet of nauwelijks. Een uitzondering vormt Hendrik Roodhuyzen, die in 1862 in Zaltbommel Cornelis Hooijer opvolgde. Hij kreeg op den duur de bijnaam 'de rooie dominee', zeker tijdens zijn tweede huwelijk – het eerste was geëindigd in een echtscheiding. Zijn vrouw Nanette Philips, de jongste dochter van Lion Philips, zal daaraan ongetwijfeld hebben bijgedragen, want zij was lid nummer 1 van de Nederlandse afdeling van de Socialistische Internationale. Roodhuyzen was sociaal betrokken en liet zich onder meer via ingezonden stukken in de krant geregeld negatief uit over de in zijn ogen regenteske Bommelse stadsbestuurders. Hij kreeg mede daarom ontslag als curator van de Latijnse school, een affaire die door de aandacht in de landelijke pers de 'quaestie Zaltbommel' is gaan heten. Desondanks bleef Roodhuyzen tot zijn emeritaat een van de twee hervormde predikanten van Zaltbommel, ook omdat hij een aanzienlijk deel van de kerkenraad achter zich wist.⁵²

Op de Veluwe lagen de kerkelijke machtsverhoudingen anders. Zo kende deze regio bijvoorbeeld nauwelijks collatoren. De aanzienlijke hervormde gemeente van Voorst, met rond de 2500 zielen, was daarop een uitzondering. Hier koos baron Schimmelpenninck van der Oije de dominee uit een door de kerkenraad naar voren geschoven tweetal. Ook

▲ Deze muurschildering in de Ahnensaal van Schloss Sigmaringen toont huis Bergh. De hoog adellijke familie Hohenzollern-Sigmaringen bezat dit grootste middeleeuwse kasteel van Nederland tot 1913.

de relatief kleine Veluwse gemeenten Ellecom, Rozendaal, Hoevelaken en Scherpenzeel kenden een collator, die gedeeltelijk het traktement betaalde. Niet zelden gold hier nog altijd voor de plaatselijke predikant het aloude: 'Wie betaalt bepaalt.'

In de Achterhoek vielen in de hervormde gemeenten van Didam, Etten en Gendringen (in combinatie met Mechelen) de collatierechten op van de heer van Bergh, de Duitse vorst van Hohenzollern-Sigmaringen. Ook hij mocht uit een tweetal door de kerkenraad geselecteerde kandidaten kiezen. Volgens de officiële opgave waren de traktementen in deze overwegend door katholieken bevolkte dorpen niet hoog. Net als de meeste Oost-Gelderse grootgrondbezitters had de heer van Bergh nog altijd veel macht. De pachtboeren stonden er met de pet in de hand bij hun pachtheer, die strenge be-